

Trädgården och dess mästare 1850-1950

En kulturhistorisk undersökning av trädgården på
Ryholms gods

Åsa Svensson

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Trädgårdens och landskapsvårdens hantverk
15hp
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

2016

Naturvetenskapliga
fakulteten

GÖTEBORGS UNIVERSITET

TOM SIDA

Trädgården och dess mästare 1850-1950
En kulturhistorisk undersökning av trädgården på Ryholm gods

Åsa Svensson

Handledare: Inger Olausson

Examensarbete, 15 hp
Trädgårdens och Landskapsvården hantverk

Bachelor of Science in Conservation, with major in Garden and Landscape Crafts, 180 hec

By: Åsa Svensson
Mentor: Inger Olausson

The Garden and the Gardners 1850-1950 An Examination of the Cultural Garden Heritage at Ryholms Mansion

ABSTRACT

Ryholms mansion is situated nearby the lake Viken, which is a part of the famous Gota Canal in the southwest of Sweden. Ryholm has a long history back to the sixteenth century and today the mansion is a place for hotel- and conferences with focus on hunting and fishing. For a future restoration, reconstruction or a reestablishment of a part in the garden of Ryholms mansion, there is a need of a cultural heritage examination and this has been one of the intentions and goals for this essay. The questions are:

- What garden cultures grown and changed over time range?
- Were cultivated areas changed over time and where different cultures were grown?
- What gardeners and owners have been operating on Ryholm 1850-1950 and it is possible to link changes in the garden to different owners?

The delimitation of this work has been the grounds nearby the manor with focus on the horticulture and the gardeners during the period of 1850 to 1950. Method and material are interviews and conversations, archives- and literature studies, historical maps and photos and studies at the place. The examination concentrates on the owners, cultivated areas, horticultural way of growing and garden cultures and the gardeners during the period. The results shows on very little difference in cultivated areas and what garden cultures grown over time range. The cultivation of grapes, especially Frankenthaler, is one of the cultures that still grown in the end of the 1940's. Especially one of the owners, the Bergendahl's (1853-1907), has affected the garden with an extensive change and cultivation and after this period the garden simplifies gradually. In the twentieth century a part of the garden became a nursery. During 1850 to 1950 there have been twelve different gardeners, most of them stayed between two to three years, but three of the gardeners stayed a much longer period. They had help in the garden by some garden students or garden workers.

Title in original language: Trädgården och dess mästare 1850-1950, en kulturhistorisk undersökning av trädgården på Ryholms gods

Language of text: Swedish

Number of pages: 44

Keywords/Nyckelord: mansion, garden, gardener, horticulture, cultural heritage /herrgård, trädgårdsmästare, trädgårdsodling, kulturhistoria, restaurering

Förord

Tre otroligt roliga och lärorika år på Institutionen för kulturvård i Mariestad, Göteborgs universitet är förbi i och med detta arbete och ser med tillförsikt fram emot framtida utmaningar inom denna trädgårdsinriktning och hantverk.

Jag vill rikta ett speciellt tack till Bo Wahlström som låtit mig få ta del av Ryholms trädgårdshistoria och bidragit med information och material, till alla informanter som med glädje delat med sig av både information och material, till Maria Hörnlund som är en ovärderlig hjälp och källa i litteraturdjungeln och sist men inte minst min handledare Inger Olausson som med sin kompetens och kunskap bidragit med värdefull information men även stöttning när det har behövts.

Töreboda i maj 2016

TOM SIDA

Innehållsförteckning

1. Inledning	11
1.1 Bakgrund	11
1.1.1 Kort historik om Ryholm	12
1.2 Forsknings- och kunskapsläge.....	13
1.3 Problemformulering och frågeställningar	14
1.4 Syfte och målsättning.....	14
1.5 Avgränsningar.....	14
1.6 Metod och material.....	15
1.6.1 Intervjuer och samtal.....	15
1.6.2 Arkivstudier.....	15
1.6.3 Litteraturstudier.....	16
1.6.4 Platsbesök.....	16
1.6.5 Historiska kartor och flygfoton.....	16
1.7 Teoretisk referensram.....	17
2. Undersökning och resultat	18
2.1 Ägarförhållanden 1850-1950	18
2.2 Trädgårds- och odlingsarealer 1763-1982.....	20
2.3 Odling under glas – orangeri, växthus och bänkgård	24
2.3.1 Allmänt om orangeri och växthus (vinkast)	24
2.3.2 Odling i orangeri, vinkast och bänkgård på Ryholm	25
2.4 Ryholms odlingar på friland	29
2.5 Frukt- och bärträdgård respektive fruktträds- och bärodling.....	29
2.6 1800-talets trädgårdsmästare	29
2.6.1 Trädgårdsmästarna på Ryholm 1850-1950.....	30
3. Diskussion och slutsatser.....	35
3.1 Ägarnas påverkan på trädgården.....	35
3.2 Trädgårds- och odlingsarealernas förändringar (1763-1982).....	36
3.3 Odlingarna under glas.....	36
3.4 Frilandsodlingarna.....	37
3.5 Odling och försäljning av bär, frukt, buskar och träd.....	37
3.6 Trädgårdens mästare.....	37
3.7 Fortsatt forskning.....	38
4. Sammanfattning	39
5. Käll- och litteraturförteckning	41

1. Inledning

Trädgårdar i historiska miljöer har alltmer intresserat mig under min 3-åriga utbildning på Trädgården och Landskapsvården hantverk på Institutionen för kulturvård i Mariestad, Göteborgs universitet. Detta intresse förstärktes också under praktiken 2015 som gjordes på Astrid Lindgrens Näs samt Hellekis Säteri. Dessa ställen, olika på sätt och vis, men med det gemensamma att det är trädgårdar i historiska miljöer, var båda inspirerande och intressanta. Valet av examensarbete var av den anledningen ganska given, att få göra ett arbete om en trädgård i historisk miljö, och är tacksam att ha fått möjligheten att göra det på Ryholms gods.

Hortonomen Rudolf Abelin skrev redan 1915 om förfallet av landets herrgårdsträdgårdar och idag hundra år senare är herrgårdsträdgården endast ett minne blott på många ställen. Det gäller att förstå denna trädgårds karaktär och egenskaper och vad som gör den till en herrgårdsträdgård, speciellt i ett kulturhistoriskt sammanhang. Jag citerar några rader av Abelin, som skriver så här om herrgårdens trädgård:

...”Mangårdens närmaste omgivning var utformad till en trädgård för både ögats och bordets tillfredställande. Däri samlades alla pomonas ljufliga skatter och floras färgrika barn, och mäster, som satts där till det helas vårdare, älskade platsen, husbondefolket och yrket och blef kvar till döddar.

...Herrgården innefattar i sig något af det bästa vårt gamla Sverige äger, och dess rationella vidmakthållande och på nyttfödelse i alla dess grenar – således och trädgårdens - måste förblifva ett af tidens viktigaste spörsmål.” (Abelin 1915, s. 10-13)

1.1 Bakgrund

Vägen mot Ryholm går genom en två kilometer lång kastanjeallé. På höger sida ligger Ryholms kända och prisade ladugårdsbyggnad av den kände arkitekten Charles Emil Löfvenskiöld (1810-1888). På håll skymtar den slottslika huvudbyggnaden och en park med diverse lövträd och rhododendron kantar vägen. Innanför grindstolparna uppenbarar sig slottet med en stor gräs- och rosbeklädd rundel framför sig och på höger och vänster sida ligger de sex flyglarna. Prydligt och välkött är första känslan.

Ryholms gods ligger vackert vid sjön Viken som är en del av Göta Kanal, vilken binder samman Vänern och Vättern (fig.1). På godset bedrivs numera en hotell- och konferensanläggning med inriktning mot jakt och fiske. En verksamhet som i dagsläget är koncentrerad från augusti till november. Här lagas mat med bland annat kött från det egna viltslakteriet och tanken är att även kunna servera egenodlade grönsaker och bär från en köksträdgård i framtiden. Ryholm ägs sedan 2005 av Bo Wahlström och under de senaste tio åren har målet varit att, samtidigt med hotell- och konferens-verksamheten, kunna renovera samtliga byggnader på godset grundligt. Detta arbete börjar närma sig ett slut och nu står den yttre miljön på tur.

Fig. 1
Karta som visar Ryholms läge vid sjön Viken, som är en del av Göta Kanal, och som binder samman Väner och Vättern. (Eniro, 2016)

1.1.1 Kort historik om Ryholm

Socknarna Bellefors, Ekeskog och Tiberg nämns första gången 1412 och dessa bildar tillsammans Bellefors pastorat. Bellefors socken omfattade diverse gårdar bland annat de fem Rya-gårdarna som senare kom att bilda grunden för Ryholms gods.

År 1542 ägdes de mindre frälsegårdarna i Rya av Johan Turesson Tre Rosor som troligen också besatt Abberud, Aspatorp, Boda, Hagatorp, Hufdeboda och Spetsbolet. Vid en riksinventering 1571 noterades tio gårdar som kom att bilda Ryholm. Ägare då var fru Britta Jönsdotter Roos, svärmor till gårdarnas förra ägare Gustaf Johansson Tre Rosor. Några år senare, 1576, omfattade ägorna även Backgården, Svartebäcken, Gäddenäs, Hattorp, Magderud och Åna (Jacobsson 1982, s. 5).

På 1600-talet har Ryagårdarna genom ett utdraget arvskifte gått till Bengt Bengtsson Oxenstierna och senare genom hans syster till Claes Christersson Horn af Åminne. Horn är troligen den som skapade godset av den gamla Rya-byn och är den förste som beskriver sig ”herre till Ryholm”. Den förste ägare som verkligen var bosatt på gården var Otto von Rolshausen (Jacobsson 1982, s. 5) och om honom går det en del ruskiga historier, bland annat ska ha spökat på Ryholm efter sin död (Bergendahls arkiv).

Bellefors pastorat omorganiserades 1758 och en ny församling uppstod istället för Tibergs socken som lades till Bellefors. Det nya namnet på socknen blev Beateberg efter Beata Sparre och Adam Otto Lagerberg, som då ägde Ryholm. Under deras tid som ägare blev Ryholm ett fast organiserat storgods och Lagerfors Bruk bildades. Uppförandet av en stor mangårdsbyggnad påbörjades men slutfördes aldrig utan de två främsta flyglarna som uppfördes samtidigt fick fungera som bostad åt Ryholms ägare under ett sekel (Jacobsson 1982, s. 6). I slutet av 1700-talet fanns runt huvudgården en lustgård, humle- och trädgårdar (se fig 5). Ryholm fortsatte att gå i arv i Lagerbergska släkten fram till 1853 då Sten Miles Sture sålde egendomen och Laurentius Bergendahl köpte godset (Jacobsson 1982, bil. 1).

1.2 Forsknings- och kunskapsläge

En del av kunskapen om Ryholm finns samlad i uppsatsen *Ryholm- En studie i svensk herrgårdsarkitektur* (1982) av bebyggelseantikvariestudenten Annika Jacobsson. Hon tar bland annat upp viktiga faktorer som utlöste all den nybyggnation, däribland även trädgården, som verkställdes på Ryholm under 1800-talets andra hälft och uppsatsen är därför relevant för detta arbete. Den uppåtgående konjunkturen i Skaraborgs län under denna tid berodde till viss del på utvidgningen av kommunikationerna; Göta Kanals färdigställande 1822 och västra stambanans öppnande 1862, men även på den allmänna utvecklingen av jordbruket och den nyorganisation som den dåvarande ägaren, Laurentius Bergendahl, lät genomföra på Ryholm.

Även agrarhistorikern Ulrich Langes artikel *Ryholm som experiment- och mönstergård – en 200-årig historia om modernitet* (2010) i Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 2009-2010 behandlar Ryholm och beskriver framför allt den agrara utvecklingen. Han skriver bland annat om de stora förändringar som Ryholm genomgått från och med 1700-talet med greve Lagerberg, 1800-talet med ryttmästare Bergendahl och till 1900-talet med agronom Janson. De två sistnämnda är ägare som varit med och utvecklat Ryholm till en modern herrgård under den tidsperiod som berörs i detta arbete.

Hortonomen Inger Olaussons avhandling om handelsträdgårdar i Stockholms län *En blomstrande marknad: handelsträdgårdar i Sverige 1900-1950 med fyra fallstudier i Stockholms län* (2014) är intressant för denna studie eftersom den berör många punkter som gäller speciellt den tid då det fanns en handelsträdgård på Ryholms. Allt från vilka kulturer som odlades, de olika odlingssätten på friland, växthus och bänkgårdar, trädgårdsmästarens och herrgårdsträdgårdens roll m.m.

Annan litteratur om herrgårdsforskning är bland annat ekonomhistorikern Göran Ulvängs avhandling *Herrgårdarnas historia: arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar* (2004) som dels berör den agrara revolutionen på 1700- och 1800-talet, dels arbetet, livet och bebyggelsen på herrgården. Ett annat exempel på herrgårdsforskning som tar upp den högre ståndsmiljön och som visar många paralleller med detta arbete är landskapsarkitekten Anna Tandres avhandling *Grönsöö park och trädgård 1820-1925: tre familjemedlemmars odling, upplevelser och dokumentation i förhållande till dagens anläggning* (2008) och boken *1800-talets prydnadsväxter: exemplet Grönsöö* (2010). Här har Grönsöös gårdsarkiv gett en inblick i bland annat nyttoodlingar, prydnadsväxter, parkens användande för lek och nöjesupplevelser men också familjemedlemmars strävan, värderingar och förändringar av parken. Detta tillsammans har skapat en uppfattning om Grönsöö som kulturhistorisk miljö.

Om trädgårdsmästarens liv och roll på 1700-talet finns i hortonomen Åsa Ahrlands avhandling *Den osynliga handen: Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige* (2006). Mycket kunskap från denna tid berör troligtvis även 1800-talets trädgårdsmästare, men det finns en kunskapslucka om hur deras roll och hantverk förändrades i samband med den stora jordbruksutvecklingen i slutet av 1800-talet.

Sammanfattningsvis kan sägas att den forskning som finns främst fokuseras sig på parkanläggningar, estetik och agrara utvecklingen. Även om Olaussons avhandling tar upp trädgårdsmästarens roll in på 1900-talet, nyttoväxt- och den kommersiella odlingen, så behövs det mer forskning på detta område.

1.3 Problemformulering och frågeställningar

Den trädgårdshistoriska forskningen är relativt ny, mer forskning är efterfrågad och ett rikare kunskapsunderlag behövs för att få fler att förstå att trädgårdskulturens materiella lämningar, immateriella traditioner och hantverkskunskaper är delar av vårt kulturarv och är väl värda att bevara (Flinck 2013, s. 16).

På Ryholm finns mycket kunskap om de historiska byggnaderna och den agrara utvecklingen till en mönstergård, men det saknas kunskap om den historiska miljön som berör trädgården, dess odlingar och det trädgårdshantverk som utfördes av herrgårdens trädgårdsmästare. Inför eventuella framtida renoveringar, rekonstruktioner eller nyetableringar i den yttre miljön på Ryholm kommer en kulturhistorisk undersökning vara en viktig kunskap.

Frågeställningar:

- Vilka trädgårdskulturer odlades och förändrades sortimentet över tid?
- Förändrades odlingsarealen över tid samt var olika kulturer odlades?
- Vilka trädgårdsmästare och ägare har varit verksamma på Ryholm 1850-1950 och går det att koppla förändringar i trädgården till olika ägare?

1.4 Syfte och målsättning

Syftet är att berätta och synliggöra Ryholms trädgårdskulturarv i form av materiella lämningar, immateriella traditioner och hantverkskunskaper.

Målsättningen är att skapa en förståelse för Ryholms trädgårdskulturarv, för utan detta kulturarv kan en historisk miljö aldrig bli riktigt komplett. Detta arbete ska vara ett komplement till Ryholms historia från 1850 till 1950 och fungera som ett underlag för fortsatt forskning om trädgårdens historia. Arbetet ska också vara ett bidrag till den trädgårdshistoriska forskningen i allmänhet.

1.5 Avgränsningar

Detta arbete avgränsas till att omfatta Ryholms gods och dess inägor (fig. 2) med fokus på trädgårdsodlingen och de trädgårdsmästare som verkat på platsen från 1850 till 1950. Med trädgårdsodlingen menas odlingen av trädgårdsväxter under glas, på friland, frukt- och bärödling.

Tidsperioden är vald med tanke på att det under detta sekel har funnits källmaterial att arbeta med och är för övrigt en intressant period i Ryholms trädgårdshistoria. Under mitten och slutet av 1800-talet gjordes stora satsningar både i park och trädgård och under 1900-talet utarrenderades en del av trädgården, vilken drevs som handelsträdgård. När det gäller Ryholms ägarförhållanden har mest fokus lagts på de två

Fig. 2 Satellitbild över Ryholms gods och dess inägor, d.v.s. de områden som innefattade trädgården 1850-1950. (Eniro, 2016)

generationer av familjen Bergendahl, som ägde godset under åren 1853-1907, eftersom det främst var då strukturerna och formerna skapades i trädgården, vilka delvis finns kvar än idag.

1.6 Metod och material

I detta arbete har framför allt en kvalitativ metod använts för att samla in material. Källkritiken redovisas under respektive metod.

1.6.1 Intervjuer och samtal

Samtal och intervju har genomförts med personer som antingen bor, har bott eller vars släktning har bott eller arbetat på Ryholm. Via dessa samtal och intervjuer har viktig information noterats och som delvis har använts i uppsatsen. Intervjuerna har skett över telefon och baserar sig främst på förberedda frågor. Samtalen har skett på plats i Ryholm där värdefull information noterats och historiskt material mottagits.

Källmaterial som framkommit via samtal och intervju bör beaktas med en viss källkritik, då svaren till stor del baserat sig på minnen och det kan finnas risk att någon minns fel, utesluter något samt att svar kan feltolkas. De flesta av intervjupersonerna kan räknas som förstahandskällor och med detta ökar pålitligheten av källan.

1.6.2 Arkivstudier

Arkivstudier vid Landsarkivet i Göteborg har genomförts vid två tillfällen och arkivmaterialet har bestått av Ryholms gårdsarkiv med bland annat kassa- och inventeringsböcker. Material som känts viktiga och relativa för uppsatsen har fotograferats av och senare analyserats.

För att få fram uppgifter om vilka trädgårdsmästare och övriga som arbetat i trädgården har släktforskningsdatorer i Töreboda bibliotek använts vid ett flertal tillfällen. Husförhörslängder, församlingsböcker, in- och utflyttningslängder i ArkivDigital har gått igenom inom avgränsande tidsperiod, även databaserna Sveriges Befolkning 1880, 1890 respektive 1900 samt Emibas har använts i undersökningen. Detta material har sedan lagts in i ett Exceldokument för analys och på så sätt åskådliggjort vem, när och hur länge var och en har varit på Ryholm.

Material från gårdsarkivet och husförhörslängder med flera baserar sig i huvudsak på handskrivet material och det är ibland inte helt lätt att utläsa vad som står. Det går därför inte med all säkerhet att säga att alla bokstäver och siffror har tolkats rätt. Dessa källor är trots allt ett stort underlag för detta arbete.

Arkivstudier har även genomförts på Västergötlands museum under ett tillfälle. Där har arkiverat material om Ryholm gått igenom av författaren och det som ansetts viktigt för uppsatsen har kopierats av. Materialet har bestått av både dokument och tidningsartiklar.

I samband med besök på ovannämnda museum har även forskningsavdelningen på Stifts- och landsbiblioteket i Skara besökts. Här har avsnitt i litteratur rörande Ryholm och en plansch samlats in.

1.6.3 Litteraturstudier

Boken *Brytningstid – Historia om och historier från Ryholm vid mitten av 1940-talet* av Henry Dahl (2006). Boken är en fantasi inom verklighetens ram, en sorts tidsdokumentär som beskriver författarens egna och vännen Gundes upplevelser under våren och några sommarmånader år 1945 i miljön på och kring västgötagodset Ryholm. Denna bok har varit det källmaterial som legat till grund för vad som odlades, var det odlades och av vem, under mitten av 1940-talet. Genom boken går det att få en bild av hur livet och miljön såg ut på Ryholm under kringsårens slut. Författaren arbetade i mitten av 1940-talet som trädgårdsdräng och beskriver med skisser bland annat hur bänkgården med vinkasten såg ut och med hjälp av en kartskiss över Ryholms inägor beskriver han också vad som ingick i trädgårdsmästararrendet. Med hjälp av de olika berättelserna som trädgårdsdräng på Ryholm går det att få en uppfattning vad som odlades, olika moment i trädgårdsarbetet, hur torgförsäljningen gick till och hur det var att arbeta under trädgårdsmästaren, ”Mäster” kallad.

En bok baserad på minnen av en tid för länge sedan och på sina ställen med en viss touch av fantasi är kanske inte i varje detalj helt tillförlitlig eftersom en del av innehållet har anpassats för läsaren. Den är samtidigt en tidsdokumentär och är skriven av någon som arbetat i trädgården på Ryholm och som genom detta kunnat ge en relativt detaljerad beskrivning av en trädgårdsdrängs vardag. Boken återger författarens egna upplevelser och blir på det sättet en förstahandskälla, men då det är svårt att avgöra vad som är verklighet och fantasi i boken blir den inte helt pålitlig. Dahls beskrivningar och skisser av odlingarna i boken stöds delvis av flygfoton från 1930-tal och 1953, (se fig. 9 och 10).

1.6.4 Platsbesök

Besök på Ryholm har gjorts under två tillfällen, i februari och mars, med rundvandring i park och trädgård, vilka inkluderar de gamla odlingsytorna. Odlingsytorna har dokumenterats och fotograferats för analys.

1.6.5 Historiska kartor och flygfoton

Historiska kartor och flygfoton över Ryholm har studerats och använts som underlag för att beskriva trädgården och odlingsarealerna på Ryholm under det sekel som har undersökts 1850-1950. Historiska kartor och flygfoton kan räknas som förstahandskällor och genom att jämföra dessa två källor så bekräftar de delvis varandra och blir på så sätt mer tillförlitliga.

Styrkan med de historiska kartorna är att de ritades av en lantmätare som var på plats och dessa gav ett informationstätt källmaterial som gav upplysningar om bland annat olika markslags utbredning och lokalisering. Lantmätaren var tvungen att prioritera då en mycket detaljerad karta tog för lång tid att upprätta utan tog med det som var viktigt för kartans syfte. Lantmätarna var olika meddelsamma, därför kan en del historiska kartor ha utritade köksväxtland medan andra inte har det (Informant 6).

Historiska kartor utanför tidsavgränsningen har använts för att öka förståelsen och kunna se ett eventuellt mönster i odlingsarealerna mellan de olika århundradena. Flygfotona har tolkats utefter intervju-, litteratur- och kartmaterial.

1.7 Teoretisk referensram

Den teoretiska referensramen har varit främst trädgårdshistorikern Maria Flinck och det hon skriver om i sin bok *Historiska trädgårdar – Att bevara ett föränderligt kulturarv* (2013). Där tar hon bland annat upp de internationella dokument och konventioner som gäller för trädgårdar och betonar vikten av ett rikare kunskapsunderlag för trädgårdar. Florens-deklarationen (ICOMOS 1982) som är en internationell deklaration för bevarande och restaurering av historiska trädgårdsanläggningar, parker och landskap, håller på att omarbetas. Det som är viktigt för detta arbete har varit deklarationens artiklar om behovet och forskningen som underlag för restaurering, rekonstruktion och skötsel.

Naradokumentet (ICOMOS 1994) är ett annat dokument som tar upp autenticiteten och betonar att en trädgård kan ha ett värde även utan att enbart vara kopplat till originalmaterial. Naradokumentets autenticitet uppfattas i en anda av Florens-deklarationen och nedan följer några utdrag från Naradokumentet om värden och äkthet:

11. [...] On the contrary, the respect due to all cultures requires that heritage properties must be considered and judged within the cultural contexts to which they belong. [...] 13. Depending on the nature of the cultural heritage, its cultural context, and its evolution through time, authenticity judgements may be linked to the worth of a great variety of sources of information. Aspects of the sources may include form and design, materials and substance, use and function, traditions and techniques, location and setting, and spirit and feeling, and other internal and external factors. The use of these sources permits elaboration of the specific artistic, historic, social, and scientific dimensions of the cultural heritage being examined (The Nara document on authenticity. ICOMOS 1982).

När det gäller trädgårdsmästarna och deras traditionella hantverk kan stöd hämtas i UNESCOs konvention om tryggnad av det immateriella kulturarvet som antogs 2003 och som Sverige skrev under först 2011. Arbetet med denna konvention bedrivs i fyra expertnoder som har olika men ofta överlappade ansvarsområden. När det gäller trädgård är nod två och fyra intressanta, där kunskaper om traditionellt hantverkskunskap ingår i nod två och i nod fyra ingår kunskaper om växter och odling samt odlingstraditioner som är kopplade till en plats:

*2. Nämnden för hemslöjdsfrågor ansvarar för traditionell hantverkskunskap
4. RAA för kunskap och sedvänjor om naturen eller som är knutna till platsen*
(Flinck 2013, s. 49-53)

Vikten av det immateriella kulturarvet tas även upp i *Naptek – Nationellt program för lokal och traditionell kunskap relaterad till bevarande och hållbart nyttjande av biologisk mångfald* som inrättades av CBM 2006 (Centrum för biologisk mångfald) på uppdrag av regeringen. Programmet är en del i Sveriges genomförande av artiklarna 8j och 10c i FN-konventionen om biologisk mångfald och som undertecknades 1994. Programmets utgångspunkt har varit att kartlägga och dokumentera, upprätthålla samt sprida lokal och traditionell kunskap.

2. Undersökning och resultat

2.1 Ägarförhållanden 1850-1950

Ryholm har genom åren präglats av många ägarbyten, speciellt på senare tid, men under åren 1850-1950 finns det speciellt en ägare som genom sin nyorganisering av Ryholm, skapade bland annat de strukturer och former i både allé, park och trädgård som delvis finns kvar än idag, nämligen Laurentius Bergendahl.

1841 Sten Miles Sture gm Tekla Milow
1853 Laurentius Bergendahl gm Caroline Lundgren
1877 Carl Gustav August Bergendahl gm Jenny Lundgren
1907 Ryholms AB
1913 Anton Bexelius gm Gerda Tollsten
1917 AB Aaby
1924 Charles d'Otrante gm Madeleine Douglas
1947-79 Stig Janson gm Karin Masolle (Ulf Janson, son)

Laurentius (Lars) Bergendahl föddes 1810 i en grosshandlarfamilj i Göteborg och var till en början verksam inom det militära. Han blev kadett vid Karlberg 1823, utexaminerades 1829 och utnämndes till kornett vid Kronprinsens husarregemente. Han blev sedermera löjtnant och tog avsked från det militära 1848 för att ägna sig åt jordbruk istället. Ryttmästarens namn, heder och värdighet fick han 1850. Han gifte sig med Caroline Mathilda Lundgren från Ystad, bosatte sig i Skåne och fick två söner och en dotter (Bergendahls arkiv, släktbok).

När ryttmästare Laurentius Bergendahl 1853 köpte Ryholm av Sten Miles Sture, hade denne redan flyttat till sin nya gård Hallandsberg (Lindahl 1982) och Ryholm var utarrenderat sedan några år tillbaka. Arrendator 1850 var Tönnes Aminoff med hustru Ulrika Sophia och deras sex barn. År 1851 hade arrendet tagits över av Carl Welin, enligt Husförhörlängden för Beateberg 1841-54.

Efter att ha flyttat från Skåne bosatte sig till en början familjen Bergendahl vid Lagerfors Bruk, som de också ägde, alltmedan stora förändringar skedde på Ryholm. Ny mark bröts upp och vallades in, nya vägar, allé, park och trädgård anlades. Arkitekt Adolf Wilhelm Edelsvärd (1824-1919) anlätades och bygget med corp-de-logiet, renoveringen av de två flyglarna och nybyggnation av ett stort orangeri i parken påbörjades. Edelsvärd, som under denna tid var upptagen med järnvägens stambanebyggen, lät arkitekten F.B. Oppman (1818-1876) ta över ansvaret för bygget på Ryholm. Oppman, som samtidigt höll på med renoveringen av domkyrkan i Mariestad, överlät i sin tur arbetsledarrollen till sin medhjälpare och tidigare lärjunge Helgo Zettervall (1824-1919) (Lindahl 1982). År 1856 stod corp-de-logiet färdigt (Jacobsson 1982, s. 6) och familjen Bergendahl kunde flytta dit.

Ryholm fortsatte att utvecklas och blev allteftersom ett storjordbruk och blev ett av de vackraste och bäst skötta godsena i landskapet (Bergendahls arkiv, släktbok). Nu fanns här även nya ekonomibyggnader och 1864 stod ladugården klar, ritad av Charles Emil Lövenskiöld (1810-1818). Denna byggnad, då den modernaste i Västergötland, blev belönad med första pris vid en lantbruksutställning i Stockholm (Lindahl, 1982). För sina insatser och förbättringar inom jordbruket, fick Bergendahl sitt erkännande av Lantbruksakademien och utnämndes till ledamot av densamma (Bergendahls arkiv, släktbok).

Inte bara jordbruket hade utvecklats, en två kilometerlång kastanjeallé, en gårdsrundel som fransk parterre i form av en blomma (fig.3), en engelsk park (fig. 4), ett stort orangeri med otaliga krukväxter, vinrankor, persiko- och aprikosträd, en stor fruktträdsplantering och stora frilandodlingar fanns nu vid Ryholm och som sköttes av trädgårdsmästare och ett antal trädgårdselever och –drängar.

Fig. 3-4. Några av Ryholms nyanläggningar, till vänster: Gårdsrundeln framför huvudbyggnaden, i form av en blomma, årtal 1904. Fotograf P.A. Eriksén (Jansons arkiv). Till höger: Slottsparken med gångar, statyer och planteringar, sett från sjösidan, årtal : 1880-tal. Fotograf: P.A. Eriksén (Västergötlands museums bildarkiv)

År 1877 övertog äldste sonen Carl Gustaf August Bergendahl godsägarskapet och Laurentius och hustru flyttade till Stockholm. Carl Gustaf August Bergendahl, kallad C.G. Bergendahl, föddes 1845 i Malmö Garnisonsförsamling och ägnade sig till en början, liksom sin far, åt militäryrket och utnämndes 1866 till underlöjtnant vid Jämtlands hästjägarerå och senare vid Skånska husarregementet. Den aktiva kringstjänsten lämnade han 1871 för att ägna sig åt jordbruk. Han fortsatte att vara reservlöjtnant och erhöll 1887 ryttmästarens namn, heder och värdighet och tog inte avsked från det militära förrän 1895 (Bergendahls arkiv, släktbok).

Efter giftemålet med sin kusin Jenny Lundgren, bosatte sig makarna i Lerums socken för att 1873 flytta till Aspatorp i Bellefors socken, vidare till Beateberg socken och till slut till Ryholm, när C.G. Bergendahl hade köpt ut sin bror. Han hade samma stora intresse för jordbruket som sin far och Ryholm fortsatte att vara ett mönsterjordbruk (Bergendahls arkiv, släktbok). Att intresset även inkluderade odling och förökning av växter för prydnad och försäljning visade inte minst hans deltagande i olika blomster- och trädgårdsutställningar i slutet av 1800-talet som finns noterade ibland annat *Dagens Nyheter* från 1897.

C.G. Bergendahl var en handlingskraftig och verksam man som blev uppmärksammad på orten och anlätades i stor utsträckning för kommunala värv, men också som landstingsman. Han var även styrelseledamot och blev så småningom ordförande i bland annat Elfsborgs Hypoteksförening. År 1887 blev han invald i riksdagens andra kammare och gjorde sig känd som en av de ”nya” systemets mest fanatiska anhängare, såväl i protektionistiskt¹ som allmänt politiskt hänseende. När han så småningom förlorade sin plats i andra kammaren

¹ protektionism (av senlatin *prote'ctio* '(be)skydd', av *pro'tego* '(be)skydda'), importbegränsning genom handels- och industripolitiska åtgärder, t.ex. tullar och importkvoter, avsedda att ge producenter inom nationen konkurrensfördelar gentemot utländska producenter. (Nationalencycledin, 2016)

blev han istället invald i första kammaren av Skaraborgs läns landsting (Bergendahls arkiv, släktbok)

I februari 1904 avled plötsligt C.G. Bergendahl i sviterna av lungkatarr och hjärtförslämning. Han hade då varit änklings sedan ett antal år tillbaka då hans hustru gått bort på sin 45-årsdag. Av de sju barnen hade ingen möjlighet att köpa ut de andra syskonen från Ryholm och de var tvungna att sälja familjegodset 1907 (Informant 3).

Därefter följde en rad ägarbyten med bara ett par års mellanrum tills hertig Charles d'Otrante 1924 tog över Ryholm. Boken *Brytningstid* är från hertigens tid som godsherre. Hertigen d'Otrante som ägde godset mellan 1927-1947 ägnade sig inte så mycket åt Ryholm som han endast besökte någon eller ett par gånger om året. Han var bosatt på Elghammar slott och som fortfarande finns i släkten d'Ortrantes ägo. Efter andra världskrigets slut var man från regeringshåll angelägen om att Sverige skulle bli självförsörjande på mat och genom vanhävdslagen kunde staten lägga beslag på de gårdar som inte satsade på jordbruket. Det var genom detta förvärvstillstånd som Stig Janson 1947 köpte Ryholm. Byggnader och invallade marker var vid detta lag i stort behov av renovering och mycket kraft och pengar gick åt till att återställa markerna, vilket medförde att inget större fokus lades på trädgården. Ryholm blev återigen ett välskött och modernt storjordbruk. Sonen Ulf Janson tog över driften av godset efter sin far och Ryholm blev kvar i familjens ägo till 1979 då de beslutade sig för att sälja egendomen (Informant 2).

2.2 Trädgårds- och odlingsarealer 1763-1982

För att kunna se eventuellt mönster i användningen av odlingsarealerna över tid och var olika kulturer har odlats har en jämförelse gjorts mellan olika historiska kartor och flygfoton. Verkar någon odlingsareal vara bättre lämpad för en viss kultur eller art med ett historiskt perspektiv? Här har historiska kartor utanför tidsavgränsningen använts för att öka förståelsen och kunna se ett eventuellt mönster i odlingsarealerna mellan de olika århundradena.

Den historiska kartan från 1763 (fig. 5) visar en lusträdgård omgiven av träd, östra och västra trädgården, där det troligtvis fanns både en köks-, krydd- och fruktträdgård. Och den obligatoriska humlegården, stora och lilla, här betecknad som M och N. Denna lilla ytan betecknad som L, är en liten betes- och kalvhage.

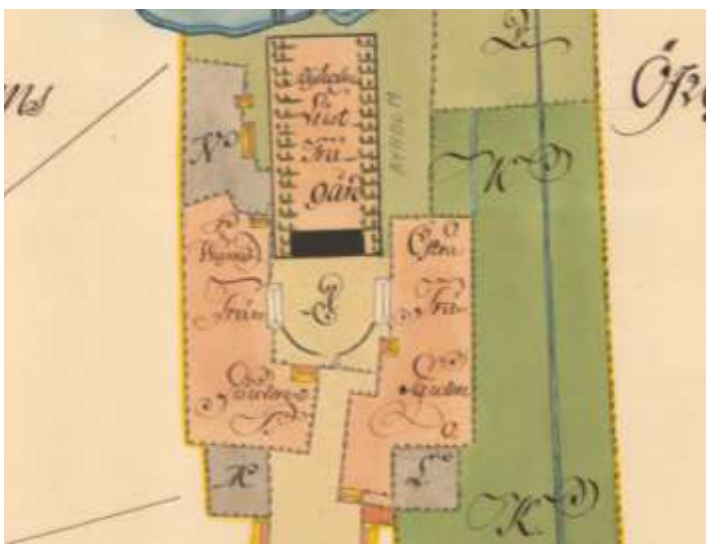

Fig. 5
Ägoavfattning 1763,
Beatebergs socken Ryholm
nr 1
(Lantmäteriet, 2016)

Nästa karta från 1793 (fig. 6) visar två stycken träd- och kryddgårdar som nr 1, nr 2 visar en humlegård och nr 3 betecknas som en plats norr för mangården, varpå brygghus och smedja är uppbyggt. Vägen är här utträtad till en allé och det finns en gårdsrundel framför huset och gräsytor mellan flyglarna. Den lilla byggnaden (se röd pil) verkar ligga på samma ställe som ett av vinkasten, numera poolhus, och det kan tyda på att en del av vinkasten är från denna tid.

Fig 6
Storskifte 1793,
Beatebergs socken Ryholm nr 1
Pilen visar det som kan vara ett
av vinkasten.
(Lantmäteriet 2016)

Fig. 7
Häradsekonomisk karta
1877-1882, Ryholm J112-
54-116.
Pilen visar en byggnad,
troligtvis ett vedförråd
(Lantmäteriet, 2016)

Den häradsekonomiska kartan från 1877-1882 (fig. 7) är inte speciellt detaljerad, utan allt visas som trädgård. Orangeriet syns tydligt (ovanför R i Ryholm), men något mer detaljerat om park och de olika odlingsytorna är inte uttritat. Inte heller syns någon liten byggnad på västra sidan som skulle motsvara vinkasten. Den svarta byggnad (se röd pil) borde vara den byggnad som låg vid stallflygeln och som i Dahls bok omnämns som vedförråd (Dahl 2006, s. 5).

På Laga skifteskartan från 1911 (fig. 8), är både park, trädgård och orangeri noga utritat. Här syns också tydligt gårdsrundelns blomlika form. Följande beteckningar är markerade som tomt med trädgård: nr 1417, 1420-21, -23, park med gångar: 1418-19, park: 1422. Här finns inga vinkast utritade på kartan, men troligtvis finns de där redan.

Fig. 8
Laga skifteskarta 1911, 16-BEA-54
(Lantmäteriet, 2016)

Flygfotot (fig 9) är troligtvis från 1930-talet (Informant 2). I den gamla fruktträdgården (1) finns fortfarande en del fruktträd kvar. Utanför nordöstra flygeln som är omgärdad av en häck (2) syns någon form av odlingsyta, verkar vara en del buskar, så det kan tyda på en bärträdgård. Östra delen av parken (3) är platsen för orangeriet, och här syns ingen byggnad så troligtvis finns det inte kvar när detta foto tages. Vägen fram till orangeriet syns tydligt iallafall. I parken verkar inte de slingrande gångarna finnas kvar, utan det ser ut som någon form av klippt gräsyta. På västra sidan om flyglarna (5) skymtar frilandsodlingarna.

Fig. 9 Flygfoto över
Ryholm, årtal okänt.
Eventuellt 1930-tal.
1: Fruktträdgården
2: Troligtvis
bärträdgård
3: Platsen för
orangeriet
4: Parken,
5: Frilandsodlingarna
(Töreboda bildarkiv)

Nästa flygfoto är från 1953 (fig. 10). Frukträderna i den gamla fruktträdgården finns kvar och verkar inte ha förändrat sig nämnvärt sedan 1930-talet. Odlingsytan utanför nordöstra flygeln (2) finns delvis kvar men är mindre. I östra delen av parken (3) skimtar inte vägen lika tydligt längre, vilket kan tyda på att den fått växa igen eller i alla fall är den inte längre grusad. Parken (4) verkar inte ha förändrat sig utan är fortfarande en klippt gräsyta och om gångarna ner mot sjön fortfarande är grusade är svårt att tyda på bilden . Frilandsodlingarna på västra sidan med taken på vinkasten längst ner till vänster syns här tydligt och stämmer med den beskrivning som Henry Dahl har i sin bok *Brytningstid: Historia om och historier från Ryholm vid mitten av 1940-talet*. Gårdsrundelns blomlika form (6) syns här tydligt och tycks ha fått ha kvar sin form sedan Bergendahls tid, även om planteringarna i rundeln är lite enklare med bland annat gräs och tujaklot. Den västra delen av parken (7) bör vara en del av de gamla humlegårdarna från 1793 (fig. 6).

Fig. 10 Flygfoto över Ryholm, år 1953.
Fotograf: AB
Flygtrafik, Dals Långed
1: Frukträdgården
2: Odlingsyta utanför östra flygeln
3: Platsen för orangeriet
4: Parken,
5: Frilandodlingarna,
6: Gårdsrundeln,
7: Platsen för gamla humlegården 1763 (Jansons arkiv)

Flygfotot (fig. 11) är troligtvis från början av 1980-talet när Ryholm låg ute till försäljning och även om trädgården förfallit sedan familjen Janson lämnade godset 1979, så syns spåren av frilandsodlingarna på västra sidan (1) tydligt. Det tycks skimra några fruktträd (2) i den gamla fruktträdgården på östra sidan men det flesta tycks vara borta. Rundeln (3) verkar ha kvar sin form även om den ser något igenväxt ut. Den gamla bänkgården söder om frilandsodlingen och vinkasten (4) syns tydligt.

Fig. 11
Flygfoto över Ryholm från nordväst, år 1982.
Fotograf: Chirister Åhlin,
1: Gamla fruktträdgården
2: Gårdsrundeln,
3: Gamla frilandsodlingarna,
4: Forna bänkgården (Västergötlands museums bildarkiv)

2.3 Odling under glas – orangeri, växthus och bänkgård

Ganska tidigt i undersökningen kom det fram att det hade odlats under glas på Ryholm, då det i gårdsarkivets kassaböcker från 1880-talet visade försäljning av bland annat meloner, vindruvor, aprikoser och persikor. På Ryholm har det funnits både orangeri och växthus i form av vinkast, men idag finns inte längre dessa kvar.

2.3.1 Allmänt om orangeri och växthus (vinkast)

Under 1700-talet hade orangerikulturen sin storhetstid i Sverige men fanns kvar en bit in på 1800-talet. Orangerier som byggdes under denna tid skiljde sig inte speciellt mycket i konstruktionen från övriga byggnader på herrgården eller slottet och kunde vara murat, timrat eller uppfört i korsvirke. Fönster fanns endast på den södra fasaden. Om orangeriet kunde ses från huvudbyggnaden eller låg på en väl synlig plats i parken var arkitekturen ofta påkostad. Fanns det inte så stor samling av övervintrande växter för orangeriet, utformades byggnaden mer enkel och funktionell och ofta i närheten av köksträdgården. I de äldsta orangerierna fungerade kakelugnar och rörspisar som uppvärmning, i nyare orangerier fanns murade rökkanaler (Andersson 2004, s.20).

När det i början av 1800-talet kom ett stort antal nya växter som krävde annan typ av övervintring med bl a högre temperaturer, mer ljus och stora och höga utrymmen, så påverkades också arkitekturen av orangerierna och från att ha haft en gustaviansk stil blir den nu empirestil. I och med att glaset blev billigare i mitten av 1800-talet ändrades formen och funktionen och med denna uppglasning av orangerierna började de mer likna ett drivhus. De fick ett annorlunda utformat mittparti, där mittdelen användes för övervintring, vinterträdgård eller arbetsrum och sidopartierna, ofta ensidiga växthus, kunde användas som vinkast, persikohus eller som ett allmänt drivhus. Vid denna tid var också palmer mycket populära och krävde höga och stora rum vid förvaring under vintern. Byggnader i denna kategori var uppförda från 1830-talet och fram till 1920-talet (Andersson 2004, s.244).

Vinkast användes oftast som benämning för ensidiga drivhus som var avsedda för vinodling och var ofta större än de ursprungliga kasten. En kast kan beskrivas som ett litet primitivt växthus, med en manshög mur mot norr och en lägre mot söder och stora bänkfönster som tak (Andersson 2004, s. 244).

De ensidiga växthusen användes för olika typer av drivning och var den vanligaste typen av växthus fram till slutet av 1800-talet och en bit in på 1900-talet. I köksträdgården sågs dessa som en självklar del av odlingen. De ensidiga växthusen kunde vara både med och utan bakre rum, men som vinkast var det vanligast med enbart en vägg mot norr, eventuellt med ett ugnsrum i byggnadens förlängning. Växthusen med bakre rum kunde inrymma ugn- eller pannrum eller vara förråd, (Andersson 2004, s. 15-16).

På Ryholm har det förutom ett orangeri även funnits separata vinkast, ensidiga växthus med bakre rum, som var belägna på den västra sidan. Här hade den ursprungliga eldstaden en dubbel funktion, dels som uppvärmning i form av varmluftskanaler under odlingsbäddarna, dels som en stor bakstuga med hållugn i det bakre rummet och som ofta användes vid julbaket av gårdens folk, (Dahl 2006, s. 20).

På 1900-talets första hälft kom en annan utformning på växthusanläggning, så kallade sadeltaksväxthus. Dessa växthus hade ett förbindelsehus med pulpet-, eller sadeltak, som

vette mot norr, och karaktäristiskt var en stor skorsten. Husen innehöll ofta pannrum, krukförvaring, arbetsrum eller försäljningsrum om det ingick i en handelsträdgård. Under 1900-talet blev de friliggande sadeltaksväxthusen allt vanligare, och var på 2000-talet den vanligaste utformningen av växthus, (Andersson 2004, s. 17-18).

Både ensidiga växthus och sadeltaksväxthus som låg i anslutning till köks- och fruktträdgården uppfördes ofta under ledning av trädgårdsmästaren. Denna kunskap om växthusbyggnade ingick i trädgårdsmästarutbildningen (Andersson 2004, s. 20).

2.3.2 Odling i orangeri, vinkast och bänkgård på Ryholm

I och med 1800-talets intresse för diverse exotiska växter, fanns vid varje större herrgårdsträdgård ett orangeri som främst var avsett för de träd och växter som inte var härdiga utan som måste övervintras. Vanliga växter var pomeranser, fikon, mullbär och lagrar m fl (Abelin, 1915, s. 18). Detta bekräftas också i en undersökning som gjordes i Södermanslands län över växthus och orangerier och som visar att det oftast funnits någon typ av orangeri eller växthus vid alla de undersökta herrgårdarna (Andersson 2004, s. 7). Ryholm var inget undantag för 1855 lät ryttmästare Laurentius Bergendahl uppföra en större orangeribyggnad efter ritningar av arkitekten Edelsvärd och som även ritade *corp-de-logit* på Ryholm, färdigt 1856. Helgo Zettervall som ledde arbetet och uppförandet av huvudbyggnaden, ladugårdsbyggnaden och orangeriet, berättar om denna vistelse på Ryholm i sina självbiografiska anteckningar *"Något om mig sjelf"* (s.30-35). Att anlita samma arkitekt som till andra byggnader på herrgården var ganska vanligt. De större orangerierna på Säftaholm och Elghammar är ritad av arkitekter som även var engagerade med annat på dessa herrgårdar (Andersson 2004, s. 13).

På Thora Thersners litografi (plansch) över Ryholm (fig. 12) som ingår i fadern Ulrik Thersners samlingverk över Sveriges större gårdar *"Det fordna och närvarande Sverige"*, syns orangeriet och liknar i utförande den arkitektur som finns på Edelsvärds ritning (fig. 13). I tillhörande texten står det att "Ryholm ligger nära invid en av Westergöthlands förnämsta insjöar som sammanbinder segelleden på Göta Kanal mellan Göteborg och Stockholm och att det med sitt läge är bland de vackraste i provinsen". Om orangeriet berättas att det nyligen är uppfört och att park och trädgård fortgå i stor utsträckning (Thersner 1807-1877, s. 227).

Fig.12
Thora Thersners plansch över
Ryholm
(Sven-Olof Ask, Forskningsavd.
Stifts- och landsbiblioteket,
Skara)

Det enda fotografi (fig. 14) som har gått att finna på orangeribyggnaden visar en inte lika flärdfull byggnad som ritningen. Kanske byggdes det inte helt enligt ritningar på denna tid utan fungerade mer som en inspiration eller blev orangeriet ombyggt någon gång fram till 1908 då fotot är taget?

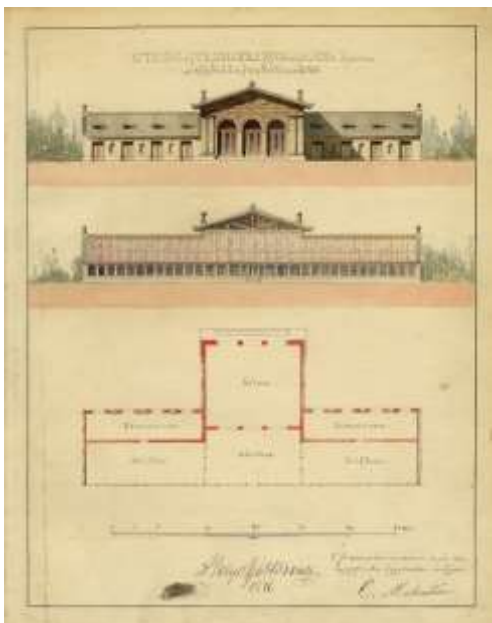

Fig.13 T.v: Ritning på Ryholms orangeri av A W Edelsvärd. (Digitaltmuseum)

Fig.14 Ovan: Den enda funna bilden på orangeriebyggnaden, taget 1908 av fotograf P.A Eriksén (Västergötlands museums bildarkiv)

Orangeriet på Ryholm borde inräknas i kategorin av orangeribyggnader med mittdel för övervintring av växter och sidopartier med växthus och som var vanligt 1830-1920. Att veta hur det såg ut på 1800-talet är inte så lätt att veta utan fler fotografier, men vinterträdgården i orangeribyggnaden på Ryholm beskrivs så här i en artikel av skribenten Oscar von Knorring² (O v K) i *Ny illustrerad tidning* från 5 juni 1869:

”Ryholms trädgård har att skryta med ett, å vår plansch synligt växthus, hvartill ritningen äfvenledes på sin tid utgått från major Edelsvärd’s arkitektkontor och som jämte tvänne vinkast inrymmer en vinterträdgård, hvars make man torde leta efter. Denna senare upptager hela midten a den i smakfull stil uppförda byggnaden och är 70 fot lång, 40 fot bred samt 25 fot hög. Väggarne i denna ”Floras salong” som nedtill äro garnerade med en ständigt grönskande ram av *lycopodium*, äro sammansatta af de yppersta växter, hvaribland tvänne, 24 fot höga acacier, åtskilliga lagerträd, deraf ett öfver 18 fot högt, en särdeles praktfull ”*justita*” samt ett exemplar af det chinesiska sidenpappersträdet (*aralia papyrifera*), hvilket för fem år sedan från Tyskland inköptes som en hel liten planta, men sedan dess vuxit upp till ett 16 fot högt träd med kolossala blad om två fot i genomskärning. I midten är en liten bassin med ett springvatten uti, och rundt omkring de frodigt grönskande väggarne äro trädgårdssoffor anbragta, hvilka inbjuda till en behaglig hvila i denna lilla värld för sig, som, i synnerhet om vintern, är en särdeles angenäm tillflygtsort. För övrigt förekomma i detta växthus de vackraste och sällsyntaste bladväxter, smakfullt grupperade å en mängd blomsterbord, der äfven kamelior prunka i massa, vindrufvor i alla färger och af de mest aptitliga sorter m.m.” (O.v.K, 1869)

Av ovan nämnda beskrivning av orangeriet på Ryholm verkar det ha varit något utöver det vanliga och en påkostad byggnad och taxerades i *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige 1859-1870* (s.520), till 14.000 rdr³, där 877.000 rdr var totalt för Ryholm.

² Oscar von Knorring (1822-1891)-författare, journalist och tonsättare, militär till yrket. Född i Mariefors Leksberg. Reseskildringar var hans specialitet (Möller, 2016)

³ 14.000 rdr (1856) = ca 761.106 SEK (2016) (Källa: Historia.se)

I *Ryholm, En stude i svensk herrgårdsarkitektur* (Jacobsson 1982, bil. 2) nämns att orangeriet är rivet och ersatt med ett pumphus, vilket kan verka märkligt då pumphuset finns med på samma fotografi som orangeriet och knappast har haft samma funktion som orangeriet. En teori som Informant 2 har, är att orangeriet så småningom blev så förfallet och stod oanvänt att det slutligen revs, iallafall fanns inte orangeriet kvar när familjen Janson flyttade till Ryholm 1947.

På Ryholm finns inga uppgifter om när och av vem vinkasten på västra sidan uppfördes. Resterna av dessa vinkast är idag ombyggda till ett poolhus (fig. 15). Dessa ska dock ha bestått av samma sorts byggmaterial som övriga hus på Ryholm och borde av den anledningen funnits här redan på 1800-talet och eventuellt finns de med redan 1793 (se fig 6). Skulle det uppförts senare borde det byggts av det egentillverkade teglet på gården, (Informant 4)

Fig.15
Baksida av poolhuset, byggt delvis av material från de gamla vinkasten. I bakgrunden syns den delvis murengårdade gamla bänkgården och bortanför den, gaveln på stallflygeln.
(Foto: Åsa Svensson, 2016)

I beskrivningen från *Ny illustrerad tidning* från 5 juni 1869, finns både vinstockar, övervintrande träd och diverse blad- och blommande växter i orangeriet. I kassaböckerna från Ryholm trädgård i slutet av 1880-talet återfinns både inköp av vinstockar och försäljning av vindruvor och från olika trädgårdsutställningar omnämns Ryholm och Ryttmästare Bergendahl för bl. a. sina utmärkta blå Frankenthalerdruvor. Vindruvsodlingen borde av dessa anledningar varit en ganska stor del av trädgårdsodlingen under Bergendahls tid.

Vindruvor var exklusivt och gick inte att få tag på annat sätt än att odla själv och ingick ofta i herrskapets middagsbjudningar. Speciellt Frankenthalerdruvan var söt och god men inte så härdig och var tvungen att odlas i växthus och var en typisk ”herrgårdsdruva” (Informant 5). 1945 odlades i vinkasten, belägna på västra sidan, ett stort antal vinstockar med stora blå druvor (Dahl 2006, s. 20), förmodligen Frankenthaler, men här fanns även slanggurka och tomater. I kassaböckerna från slutet av 1800-talet omnämns försäljning av bland annat gurka men inga tomater. Kanske odlades den endast för familjen och nämndes av den anledningen inte i kassaböckerna.

Ryholm var känt för sina krysantemum med alla dess sorter och färger och finns omnämnt i Nordgens *Sorter av köksväxter Svenska priskuranter från 1800-talet till 1930* (Börjesson 2015) och benämns som ” *Bara nya krysantemum, fler sorter än man kunde drömma om* ” (1899). Sparade moderplantor av krysantemum gav sticklingar som fick stå ute under sommaren och som när hösten kom togs in och så småningom gav blommor i många olika färger (Informant 5). Krysantemum är en kortdagsväxt, dvs. de stimuleras att bilda knopp och blomma när dagarna blir kortare och genom att mörklägga växthusen ett antal timmar per dag går det att få blomning under hela året (Olausson 2014, s. 188).

I Perssons Handelsträdgård i Moholm odlades rosor i krukor som övervintrades i kaster och troligtvis odlades rosorna på Ryholm på samma sätt. På så vis kunde rosor levereras nästan året om förutom under januari-februari (Informant 5). Detta kan förklara försäljningen av rosor i december 1883, noterade i Ryholms trädgårds kassabok från samma år.

På Ryholm fanns på 1940-talet en delvis muromgärdad bänkgård med vinkasten åt norr, en lada åt söder och åt väster ett plank (Dahl 2006, s.20) Här fanns drivbänkar i form av både varm- och kallbänkar att odla i. Man kan tänka sig att det var praktiskt att placera bänkgården i närheten av stallet, eftersom det då var lätt att ta gödsel till varmbänkarna men även till gödsling och på Ryholm låg den gamla bänkgården alldeles utanför stallflygeln. Det var också vanligt att dessa odlingar låg en bit från boningshusen, utom synhåll och luktfritt för herrskapsfolket (Hansson 2011, s.144).

Informant 5 berättar hur man gjorde en varmbänk, som var särskilt bra för odling av meloner: Gräv ner 0,5 m, fyll på med obränd hästgödsel, sedan löv, halm och jord. På med bänkräm och bänkfönster. Täck med vassmattor.

Det var vanligt att binda sina egna vassmattor under vintersäsongen och dessa fungerade både som skydd för drivbänkar men kunde även användas till växthusen. Vassen skördades under vintern när det var is på sjön och för att binda och forma mattorna användes en ram. Ett knippe med vass lades i ramen med varp och bands fast med snöre, ett nytt knippe bands fast, och så vidare tills ramen var fylld (Informant 5).

Med varmbänk var det möjligt att så redan i slutet av januari till början av februari, åtminstone i Mellansverige. Tidiga primörer gav trädgårdsmästarna bättre betalt så det gällde att komma igång tidigt, men det krävdes också mycket arbete och tillsyn med varmbänkarna. Kallbänken var placerad direkt på den uppodlade marken och värmdes endast upp med hjälp av solens strålar. I kallbänken gick det att odla från april och vanliga kulturer var bland annat sallat, spenat, jordgubbar och blomkål eller så användes den för att driva upp plantor från frön eller sticklingar och som senare planterades ut på friland (Olausson 2014, s.170). I bänkgården 1945 fanns det både sallad, rädisor, spenat och prydnadsväxter (Dahl 2006, s. 91).

Att det odlades i drivbänkar i slutet av 1800-talet på Ryholm går att se i inventarielistorna där ett antal bänkfönster finns noterade. I kassaboken för maj 1889 har trädgården sålt gurkor, blomkål, sparris, diverse lösa blommor, grönsaker, blomster- och grönsaksplantor (Ryholms gårdsarkiv). Försäljning av grönsaker och plantor redan i maj bör tyda på att varmbänkar använts.

Fig. 16
Det inbyggda huset i muren, kanske ett
lagerhus för frukt, "apple store".
Ryholms gods
(Foto: Åsa Svensson, 2016)

Var dessa drivbänkar var placerade finns inte noterat, men kan möjligen ha varit placerade på samma ställe som bänkgården på 1940-talet. När bänkgårdens mur som avskärmar mot öster byggdes har inte kunnat fastställas. I muren finns en litet inbyggt hus/förråd (fig. 16) och som skulle kunna liknas vid den viktoriaiska trädgårdens "apple store", lagerhus för frukt (Hansson 2011, s. 143).

2.4 Ryholms odlingar på friland

Rotfrukter, kål, lök och sparris är några av de kulturer som finns i kassaböckerna på 1880-talet och som bör ha odlats på friland, troligtvis i västra delen av trädgården. Eventuellt kan det ha odlats en del snittblommor här också, det är i alla fall något som också säljs vid denna tid. År 1945 används frilandsodlingarna till säsong grönsaker såsom potatis, rödbetor, morötter, bönor och ärtor, dill och persilja, (Dahl 2006, s. 21, 91).

2.5 Frukt- och bärträdgård respektive fruktträds- och bärodling

På Ryholm verkar det ha funnits både fruktträd och bärbuskar, dels för skörd som sedan såldes men även träd och buskar till försäljning. Mellan 1850 och 1950 är fruktträds- och bärodlingen på Ryholm placerad på den östra sidan av trädgården och på flygfotot från 1953 syns dessa odlingar fortfarande, (se fig. 10).

Frukt- och bärodlingar var långsiktiga investeringar och speciellt fruktträden tog många år på sig innan det gav några större skördar och krävde stora arealer (Olausson 2014, s. 191). År 1945 finns bland annat en bärträdgård norr om bänkgården med vinbär, krusbär, hallon och jordgubbar, men verkar även ha funnits en söder om bänkgården (Dahl 2006, s. 21, 91). Mängden träd som ympades fram på grundstam och fanns på Ryholm på 1860-talet och nämner skribenten Oscar von Knorring också i sin artikel (se nedan), men även försäljningen av fruktträd i trädgårdsarkivets kassabok från 1880-tal, visar att det fanns en produktion och försäljning av fruktträd.

”Till den egentliga trädgården stöta på tvänne sidor nyanlagda fruktträdsparkar med tillsammans 1.200 unga fruktträd, och dessutom är allén närmast gården omgifven av tvänne trädskolor med tusentals fruktträd, deraf redan 2000 färdiga till utplantering. De flesta av dess träd äro uppdragna af ympkvistar från Tyskland. Dessa trädplanteringar omslutas ytterst af hagtornshäckar.”(Ny Illustrerad Tidning 1867-1900).

Det tycks även ha funnits en produktion av andra träd på Ryholm, såsom alléträd, då dessa också finns omnämnda i debetkolumnen i kassaboken 1887 (Ryholms gårdsarkiv). Även försäljning av krusbärsbuskar finns omnämnt. Att skörden av bär och frukt såldes både på godset och vid torgförsäljningen framgår också av kassaböckerna i slutet av 1800-talet. Då det inte längre finns några av de gamla äpple- och päronträden kvar är det svårt att veta vilka sorter som fanns på Ryholm, men det ska ha funnits äppelsorter som exempelvis Oranie, Vita Gyllen och Åkerö (Dahl 2006, s. 21). Numera finns det en ny fruktträdgård med diverse sorter, på västra sidan av trädgården (Informant 1).

2.6 1800-talets trädgårdsmästare

Trädgårdsmästaryrket är ett hantverk som kräver både en bred kunskapsbas och en praktisk erfarenhet av många olika moment och som därför inte kan läras ut enbart teoretiskt. Trädgårdsmästarutbildningen var länge enbart praktisk, efter några år som lärling fanns möjlighet att utföra gesäll- och mästarprov som bedömdes av trädgårdsmästarämbetet och då först fick man titulera sig trädgårdsmästare. Den första organiserade trädgårdsskolan var Bergianska trädgårdsskolan som grundades 1791. Under andra halvan av 1800-talet blev utbildningarna till trädgårdsmästare fler med bland annat Alnarp, Kungliga Lantbruksakademiens Experimentalfältets trädgårdsskola med flera. En viktig del i utbildningen av trädgårdsmästare var praktiken på herrgårdarna. Det krävdes oftast många

års praktisk erfarenhet för att kunna söka in på en utbildning. Många skaffade sin praktik utomlands och vanligast var Tyskland, England, Frankrike, Danmark och Norge (Olausson 2014, s. 158-160).

2.6.1 Trädgårdsmästarna på Ryholm 1850-1950

Nedan visas en förteckning över de trädgårdsmästare som funnits på Ryholm från 1850 till 1950-tal som för övrigt är de sista åren som det finns en trädgårdsmästare på Ryholm. För att få fram en bild av vilka trädgårdsmästare som verkat på godset och andra som deltagit i trädgårdsarbetet såsom trädgårdsdrängar och trädgårdselever, har sökning i husförhörlängder och församlingsböcker gjorts via släktforskningsdatorerna på Töreboda bibliotek. Sedan har insamlade uppgifter lagts in i ett Exceldokument för analys och på så sätt har det gått att få en överblick hur många trädgårdsmästare det varit, under vilka år och hur många som hjälpt till i trädgården i form av trädgårdsdrängar och trädgårdselever.

1850-55	Uppgifter saknas
1856-57	Carl Lindholm
1858-70	Fredrik Weigard
1864-86	Johan Olof Hellström
1887-90	Carl August Adolfsson
1890-01	Frans Sven Andreas Svensson
1902-03	Mårten Mattson
1903-04	Oskar Ferdinans Allard
1904-06	Nils Nilsson
1906-09	Carl Ivar Lindberg
1909-13	Frans Johan Persson
1914-15	Karl Pettersson
1916-5?	Nils Gustaf Malmqvist

För att få en bild av trädgårdsmästarna som verkat på Ryholm, har ett urval gjorts och det baseras sig på att det om vissa funnits mer information eller att de varit anställda under speciella tillfällen i Ryholms historia.

Trädgårdsdrängar var ofta vanliga arbetare i trädgården och som kanske inte alltid fortsatte med trädgård efter perioden på gården medans trädgårdselever oftast hade ambitionen att bli trädgårdsmästare, (Olausson 2014, s. 20-21).

I början av 1850 var Ryholm utarrenderat men ägdes fortfarande av Sturesläkten och från 1849 då trädgårdsmästare August Birath flyttade till Fågelås verkade det inte finnas någon trädgårdsmästare förrän 1856, eller i alla fall har det inte gått att utläsa någon annan trädgårdsmästare ur husförhörlängderna. Hur välskött trädgården var när Bergendahl tog över Ryholm 1853 är omöjligt att veta. Men Mariestads Weckoblad skrev den 25 juni 1853 (Ryholms arkiv) om en stundande auktion som skulle äga rum den 25 augusti samma år, gällande Ryholms Bruks- och Lantegendom, och beskrev stället bland annat så här:

”...Huvudgården, Säteriet Ryholm, hvars gårdsplan är anlagd i en stor skala, som imponerar på hvarje åskådare och är omgifven af fruktbarande trädgårdar samt ek- och löfskog, der stora anledningar finnas för vackra parkanläggningar, har ett utmärkt läge med egen lastageplats vid segelleden i sjön Wiken....”

Carl Lindholm, bördig från Örgryte, var anställd som trädgårdsmästare på Ryholm under åren 1856-57. Det var under dessa år som orangeriet, park och övrig trädgård byggdes och anlades. Helgo Zettervall berättar i sina biografiska anteckningar om att det sommaren 1856 vistades en ung man på Ryholm, ”..en s.k. trädgårdsarkitekt, i och för anläggning av park och trädgård mm.” Han berättar vidare att han är en ”..hygglig ungdom, skicklig i sitt yrke ..och från Göteborg, men har glömt namnet.” Det har under detta arbetes gång inte gått att få fram vem denne s.k. trädgårdsarkitekt är. I mitten av 1800-talet är det inte vanligt med benämningen trädgårdsarkitekt, men Zettervall skriver inte ner sina anteckningar förrän i 70-årsåldern och då kan trädgårdsarkitekt säkert vara ett begrepp som används. Även om Lindholm kanske inte var den som designade parken och trädgården, så deltog han förmodligen i anläggandet.

Lindholm stannade inte så länge, efter två år flyttade han och familjen till Göteborg , och efterträddes 1858 av Fredrik Weigard, en tysk trädgårdsmästare. I alla fall omnämns han som *tysk katolik* i husförhörslängderna och av den anledningen får det antas att han kom från Tyskland även om inflyttningssorten var Göteborg. Weigard stannade i 12 år och var på Ryholm under en tid när den allmänna trädgårdsodlingen ökade i och med hushållningssällskapens insatser (Ottosson 1988, s. 31) och som resulterade i att tusentals nya fruktträd togs fram på Ryholm.

Troligtvis odlades det mycket vin men även persikor och aprikoser i det nya stora orangeriet. Han var den trädgårdsmästare som förmodligen fick ägna sig mycket åt etableringsskötsel i och med den nyanlagda parken med sina planteringar, parterrer på framsidan och övrig trädgård. Det fanns inga trädgårdsdrängar noterade under denna period, utan först 1874, och varför inte dessa står med i husförhörslängderna är svårt att veta. Kanske folk på gården fick hjälpa till, någon av torparna eller någon tillfällig trädgårdshjälp som aldrig registrerades.

1864 kom det ytterligare en trädgårdsmästare till Ryholm. Det var Johan Olof Hellström, född i Flyinge men kom närmast från Forshem. 1870 lämnade Weigard Ryholm för Stockholm och Hellström fortsatte som ensam trädgårdsmästare fram till 1886. Från och med 1874-86 bestod trädgårdsdrängarna av unga (förmodligen ogifta) män i 20-års åldern (19-26 år) och de stannade kvar under 2-3 år, några upp till 5 år. De flesta kom från Skaraborg och trakterna närmast Ryholm men även några från Östergötland och Småland. När de flyttade återvände dessa män sällan till sin födelse- och/eller utflyttningssort utan begav sig till ett nytt ställe och förmodligen till en ny trädgård.

När Hellström 1886 flyttade till Hamneda efter 22 år på Ryholm, kom en ny trädgårdsmästare vid namn Carl August Adolfsson. Han var en 28-årig östgöte från Rinna men kom närmast från Stockholm. Fram till 1890 när han med sin familj lämnade Ryholm för Lerum hade han haft hjälp av en till två trädgårdsdrängar. De få kassaböcker som finns kvar från Ryholm och som finns i gårdsarkivet arkiverade på Landsarkivet i Göteborg (fig. 17) är från Adolfssons tid som trädgårdsmästare. I dessa kassaböcker går det att utläsa att det sålts både fruktträd, frukt, rotgrönsaker, bärbuskar, sparris, vindruvor, persikor, krukväxter och blommor m.m. Försäljningen skedde dels på gården, dels via torgförsäljning i främst Karlsborg, men även i Töreboda och Skövde och ibland skedde försäljning även till namngivna ångbåtar vid Karlsborg samt vid egna ångbåtsbryggan.

Fig. 17
 Utdrag ur kassaboken, i löslblads format, från Ryholms gårdsarkiv, Landsarkivet Göteborg
 (Foto: Åsa Svensson 2016)

År 1890 tog Frans Sven Andreas Svensson över rollen som trädgårdsmästare. I husförhörlängden ser det ut som om han kom från Paris 1890 och i Befolkningsregistret 1880 står det att han vid denna tidpunkt var lärling i Helsingborg, men uppgift om lärlingsplats saknas. På Ryholm tycks det odlas som aldrig förr, dels i det stora orangeriet och i bänkgårdarna. År 1887 inventerades bland annat 75 bänkfönster och 3 300 blomsterkrukor, en ökning med 42 bänkfönster och 1 800 blomsterkrukor jämfört med inventeringen året innan. Vad denna ökning berodde på har inte gått att få en förklaring på men det var vanligt att herrgårdarna försökte utnyttja sina växthus och bänkgårdar för odling av olika primörer, exotiska frukter, snittblommor eller säsongskrukväxter (Flinck 1994, s. 109). Vanligt var också att driva upp ettåriga utplanteringsväxter till sina tapetgrupper och dessa hade kanske utökats? Att få visa upp produkter från gården var prestigefyllt och både trädgårdsmästare Svensson och ryttmästare C G Bergendahl deltog i olika trädgårdsutställningar och finns omnämnda i bl. a Dagens Nyheter 1897 (se fig. 18).

Till Svenska trädgårdsodlareförbundets utställning i Hasselbacken ha ytterligare följande utställare anmält sig:

T. Stein, Stockholm (ritningar), B. A. Hjorth & Komp, Stockholm (fruktlockare), fru Jenny Bonan, Stockholm (växter), L. Pettersson, Fjellens, Spinga (rosor), B. Eriksson, Jäntängen, Stockholm (växter), Gerda Åsländer, Väsby (växter), Liljeholmens vinfabrik, Stockholm (viner och auf-ter), Konrad Åberg, Sötholmen (jordgubbar), Karl Wallner, Södertelge (jordgubbar), Tidaholms bruk, Stockholm (trädgårdsmöbler), M. W. Wallberg, Norrköping (litteratur), Per Nilsson, Klippan, Forsby (trädgårdsmöbler), Nerding, Stockholm (blomstergödnad), Boe egendom, Vermdö (växter), Karlsson, Enköping (frö), Instrumentmakare Berg, Stockholm (diverse), C. L. Müller, Norrtelge (sättpotatis), A. L. Andersson, Sturefors, Linköping (sättpotatis), E. G. Johansson, Stockholm (grönsocker), Frans Svensson, Ryholm, Malmö (vindruvor), samt aktiebolaget Svenska konserverfabriken (konserver).

De af för utställningen intresserade perso-

Grupp V. Krukväxter, odlade i växthus och kaster.

Klass 22. Samling af krukväxter, alla slag.

Pris Sörge.

L. G. Dahl & son, Boe handelssträdgård, Göteborg, silfvermedalj.

Müller handelssträdgård, Hillarö, Norrtelge, bronsmedalj.

A. Svén, Bagaretorp, Järva, silfvermedalj och trädgårdsmästaren 25 kr.

Klass 25. Blommande växter, andra slag, i samlingar eller enskilda sorter.

Pris Sörge.

C. G. Andersson, Fästningshuset, bronsmedalj.

Ryttmästare C. G. Bergendahl, Ryholm, Malmö, silfvermedalj, och trädgårdsmästaren 75 kr.

A. Fagerqvist, Monköping, silfvermedalj, och trädgårdsmästaren Nilsson 50 kr.

Hags trädgård, Stockholm, guldmedalj jämte 100 kr. Et personaler. På förslag af samtliga jurygrupper tilldelades hr John Wallmark ett

Fig. 18 T v: Deltagande i Hasselbackens trädgårdsutställning, utdrag ur Dagens Nyheter 1896-04-21. T h: Prislistan från Trädgårdsutställningen vid Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897, s.k. Stockholmsutställningen. Utdrag ur Dagens Nyheter 1897-09-29. (Kungliga biblioteket, Stockholm)

Vid sekelskiftet slutade Frans Svensson och efterföljdes av två olika trädgårdsmästare innan Nils Nilsson 1904 kom till Ryholm. Där var han redan välbekant, då han som trädgårdselev arbetade här mellan 1896 och 1901, sedan flyttade han till Tyskland och 1904 var han nyss hemkommen från England. När Nilsson i april kom till Ryholm var ryttmästaren avliden sedan två månader och detta påverkade säkerligen alla på Ryholm. Nils stannade endast två år och flyttade 1906 till Borås.

Efter Nils Nilsson kom en ny trädgårdsmästare som stannade till hösten 1909 då Frans Johan Persson tog vid. Han kom då närmast från Drammen i Norge där han hade varit med och anlagt bland annat Backeparken. Han var utbildad vid Bergianska trädgården och hade förutom i Drammen även arbetat i Nynäshamn tidigare (Informant 5). Ryholm var vid detta laget känd för bland annat sina många och ovanliga krysantemum och sin

Fig. 19 Trädgårdsmästare Frans Johan Persson framför boningshuset "Viola", med odlingar, vinkast och bänkgård i bakgrunden. Årtal och fotograf: okänt (Töreboda bildarkiv)

fröförsäljning av desamma. Efter tre år flyttade Persson med familjen till Moholm (fig. 19). Här startade han 1914 Perssons Handelsträdgård som senare gick i arv till sonen Viktor och som i sin tur lämnade över till sin son Lennart och som drev handelsträdgården ända fram till 2005. Handelsträdgården drog bland annat upp sticklingar av både krysanthemum och julrosor och eventuellt kan krysanthemumsmaterialet från början ha kommit från Ryholm (Informant 5).

På Ryholm ersattes Frans Johan Persson 1913 av en trädgårdsmästare som stannade till 1916. Härefter kom Nils Gustav Malmqvist (fig.20) och som blev den siste verksamme trädgårdsmästaren på Ryholm (Informant 2). Han var född i Stora Köpinge i Skåne och gick Malmöhus läns trädgårdsskola på Alnarp 1900. Under sin tid på Ryholm fick Malmqvist uppleva många ägarbyten. Fr o m 1913 ägdes Ryholm av grosshandlare Anton Bexelius men det dröjer inte länge förrän gården såldes till AB Aaby 1917. År 1924 är det dags för ägarbyte igen och denna gången övergick ägarskapet till hertig Charles d'Otrante, som mestadels bodde sin egendom Elghammars gods i Björnlunda socken i Södermanland och endast besökte Ryholm någon gång om året (Informant 2).

På 1940-talet arrenderade Malmqvist trädgården och bedrev den som en handelsträdgård (Dahl, 2006, s.4). Om Malmqvist från början arrenderade trädgården eller när det skedde har inte gått att få fram. Malmqvist stod i selkammaren i det gamla stallet i en av flyglarna då han band kransar och buketter som ofta levererades till begravningar, (Dahl, 2005, s. 41). Om snittblommor såldes i andra sammanhang än till begravningar är svårt att veta, men enligt Informant 5 var snittblommor inte populärt på landet utan det var ofta lökväxter såsom tulpaner som köptes. Snittblommor var dyrt och höll inte så länge, i städerna däremot var det populärt.

Kunderna var oftast folk från trakten som köpte grönsaker, frukt och blommor både ute vid handelsträdgården och via torgförsäljning. Men det var framför allt gårdens folk som handlade av Malmqvist (Informant 2). Som hjälp i trädgården hade Malmqvist oftast en till två trädgårdsdrängar och trädgårdselever. Och en av de som hjälpte till i trädgården sommaren 1945 var Henry Dahl och hans minnen i form av historier både om och från Ryholm går att läsa i hans bok *Brytningstid: Historia om och historier från Ryholm vid mitten av 1940-talet* och som för övrigt använts som källa i detta arbete.

Fig. 20
Kaffepaus hos
trädgårdsmästaren på
Ryholm. T.v.
Trädgårdsmästare
Gustav Malmqvist.
T.h. Karl Sanberg
(Töreboda bildarkiv)

Hur länge Malmqvist drev sin handelsträdgård är osäkert, men många andra herrgårdsträdgårdar lades ner under 1950-talet, eftersom odlingen blev allt mer olönsam på grund av den ökade konkurrensen (Olausson 2014, s. 235). På flygfotot från 1953 (fig. 10) syns odlingarna fortfarande på västra sidan och om Malmqvist fortfarande vid 71 års ålder drev handelsträdgården då är ovisst och något som Informant 2 inte minns.

3. Diskussion och slutsatser

För att kunna berätta och synliggöra Ryholms trädgårdskulturarv i form av materiella lämningar, immateriella traditioner och hantverkskunskaper har en undersökning gjorts på ägarförhållanden, trädgårds- och odlingsarealer, olika odlingssätt och beskrivning av de trädgårdsmästare som verkat på Ryholm under 1850-1950.

3.1 Ägarnas påverkan på trädgården

Att det varit många ägare under det sekel som undersökts är bara att konstatera och frågan är om förändringarna i trädgården sett annorlunda ut om ägarskapet hade fortsatt att gå i arv. Nya ägare brukar antingen ha en tendens att vilja skapa något nytt och eget eller på sikt förenkla och kanske till och med avveckla delar av trädgården.

Ryttmästare Laurentius Bergendahl gav på 1850-talet Ryholms trädgård en ny gestaltning och sonen C.G. Bergendahl fortsatte att förvalta denna och verkar ha fortsatt att utveckla odlingen av både vindruvor och krysanterium m.m.. I slutet av 1890-talet salufördes frön av krysanterium av Ryholms trädgård och diverse tryckt material, troligen i form av priskuranter, ska finnas i arkiven på Kungliga biblioteket i Stockholm. Att undersöka dessa priskuranter och annat material hade varit intressant men har inte varit möjligt att genomföra i detta arbete, men vore kanske något för fortsatt forskning.

C.G Bergendahl och hustru verkade ha varit både djur och växtintresserade och detta bekräftas av Informant 3, som berättar om korrespondens i form av brev till ryttmästaren där det diskuteras bland annat palmer. Att inneha och uppvisa olika exotiska växter och nyheter var en statusymbol på 1800-talet (Wilke 2006, s. 20). Ett påfågelpar ska makarna också ha skaffat till parken och det berättas att påfågeln hade fäst sig speciellt vid fru Bergendahl. Efter fru Bergendahls död ska påfågeln ha påträffats liggandes vid hennes grav vid Beatebergs kyrka. Hon ska ha flyttats tillbaka till hanen i parken men återigen begett sig till graven för att sedan försvinna för gott (Informant 3).

Den gårdsrundel i form av en blomma som fanns på Ryholm fram till 1980-talet verkar även ha speglat Bergendahls speciella intresse för blommor och växter. Och skulle kunna vara en detalj för att återskapa en del av strukturerna från Bergendahls tid i framtiden.

Det har inte gått att få fram någon information om ägarna från 1907 och fram tills hertig d'Otrante tar över Ryholm 1924 och deras eventuella påverkan på trädgården. Det stora och påkostade orangeriet verkar försvinna någon gång mellan 1911 och 1930. Det finns med på laga skifteskartan från 1911 men syns inte på flygfotot från 1930-talet. Kanske var det så att orangeriet med tiden inte användes på samma sätt och underhåll och byte av glas blev för kostsamt och det till slut bara fanns en utväg; att riva orangeriet. Detta är i alla fall en tanke som Informant 2 har.

När trädgården på Ryholm blev en utarrenderad handelsträdgård i Gustav Malmqvist regi har inte gått att få fram, mer än att den fanns där på 1940-talet. Troligt är att någon annan skötte om parken och övrig trädgård när den övriga trädgården arrenderades ut. Informant 2 minns att det var familjens chaufför som hade hand om gräsklippningen under den tid då hans familj bodde där.

3.2 Trädgårds- och odlingsarealernas förändringar (1763-1982)

Med hjälp av de historiska kartorna och flygfotona har det gått att få en överblick på hur trädgårds- och odlingsarealerna förändrats på de drygt 200 år som här har undersökts. Resultatet visar att det inte ändrat sig så mycket, de stora odlingsarealerna i öst och väst verkar i stort sett använts på samma sätt, det vill säga till träd- och kryddgårdar. I öster planterades en stor fruktträdgård under 1800-talet och här låg även det stora orangeriet.

Den västra odlingsarealen tycks ha innehållit en del frilandsodlingar men även odlingar under glas, osäkert när vinkasten och bänkgården kom till. Om den lilla odlingsarealen i nordväst användes till något annan odling än till humle samt senare som en del i parken, har inte gått att få fram.

I slutet av 1700-talet hade allén rätats ut och gårdsrundeln tillkommit, först som cirkelrund och inte förrän Bergendahls förändringar tycks den ha fått sin blomlika form. 1700-talets lustträdgård verkar ha förvandlats till en öppnare yta med tillkomst av smedja och brygghus i slutet av det århundradet, men i auktionsprospektet från 1853 omnämndes den som en ek- och lövskog, utmärkt för anläggande av park (Ryholms arkiv) och som park har den fungerat alltsedan dess.

Till mitten av 1900-talet fanns det fortfarande lite fruktträd kvar och även en del odlingar utanför östra flyglarna. I väster fanns bänkgård, vinkast och frilandsodlingar. Rundeln hade fortfarande kvar sin yttre form även om den inte längre smyckas som en fransk parterre. År 1982 gick det att ana var frilandsodlingarna hade funnits och delar av vinkasten fanns kvar. Ett och annat fruktträd såg ut att skönjas i öster. Rundeln såg igenväxt ut men formen fanns kvar.

3.3 Odlingarna under glas

Odlingen under glas på Ryholm omfattade odlingen i orangeriet, vinkasten och i odlingsbänkarna. Såsom nämnt tidigare går det inte att fastställa när vinkasten kom till, kanske fanns det ett redan 1793 eller så har det tillkommit senare. Orangeriets historia har inte heller helt kunnat bekräftas, om det verkligen revs och när det i så fall skedde. Under Bergendahls tid tycks det i alla fall ha använts till fullo.

På Ryholm förefaller vinodlingen ha varit ganska omfattande, i och med det stora orangeriet och eventuellt även vinkasten, inte minst med tanke på det utställningar där både ryttmästaren och trädgårdsmästaren deltog med sina ”utmärkta blå druvor”. I de kassaböcker som finns bevarande från trädgården från slutet av 1800-talet är inköp av vinstockar en återkommande post. Även persikor och nektariner tycks ha varit en frukt som både odlades till herrskapet och förekom i trädgårdens försäljning. Även odlingen av krukväxter, kanske framför allt krysantemum, verkar ha varit något som intresserade ryttmästaren och som tycks ha varit en växt som drevs upp här även en bit in på 1900-talet. I alla fall är krysantemum en av de växter som trädgårdsmästaren 1909-1913, Frans Johan Persson, tog med sig kunskapen om samt odlade och sålde i sin egen handelsträdgård 1914.

I mitten av 1940-talet odlades det fortfarande vin, troligtvis Frankenthaler, i vinkasten men även tomater och slanggurka var kulturer som odlades där. Gurka odlades och såldes även på 1800-talet, men står inte nämnt i kassaböckerna vad för sorts gurka det var frågan om. Ett antal bänkfönster för odlingsbänkar finns noterade i inventarielistorna från slutet av

1800-talet och verkar ha använts både till uppdrivning av utplanteringsväxter, grönsaksplantor och meloner och dessa odlingsbänkar användes i stort sett till samma sorts kulturer i mitten av 1940-talet (Dahl 2006, s.91).

3.4 Frilandsodlingarna

Vid en jämförelse av vad som såldes i slutet av 1800-talet, med kassaböckerna från trädgården som underlag och det Dahl beskriver om frilandsodlingarna från 1940-talet, så verkar dessa odlingar ha använts främst till säsong grönsaker och kryddodlingar, men även till en del snittblommor. Även innan trädgården blev handelsträdgård tycks en del av avkastningen ha sålt vid gården och torgförsäljning. Kulturerna som odlades här verkar inte ha förändrat sig så mycket från 1850 till 1950, även om vissa sorter säkert försvann och ersattes av nya.

3.5 Odling och försäljning av bär, frukt, buskar och träd

På Ryholm har det dels drivits upp bärbuskar, fruktträd men även andra träd till försäljning och dels odlats för skörd av frukt och bär. Idag finns inga gamla fruktträd kvar på Ryholm men med tanke på den mängd träd som ympades fram och såldes i slutet av 1800-talet, kan det eventuellt finnas träd kvar på omgivande torp och gårdar som härstammar från Ryholm, men är inget som har undersökts i detta arbete.

Hur länge det ympades fram träd som sedan såldes är inget som framkommit under arbetets gång, och det nämns inget om detta i Dahls bok, så det har säkert upphört sedan tidigare. De fruktträd som fanns kvar in på 1900-talet levererade förmodligen en hel del frukt och som säkerligen var extra viktigt under krigsåren.

Vinbär, krusbär, hallon och jordgubbar är bär som odlades och såldes 1945 (Dahl 2006, s. 91) och i 1800-talets kassaböcker från trädgården omnämns både vinbär och krusbär, så dessa båda bär odlades med stor säkerhet 1850-1950. Troligtvis såldes inga bärbuskar av krusbär och vinbär på 1940-talet i alla fall har det inte framkommit i underlagen, utan det verkar ha varit framför allt bären som såldes.

3.6 Trädgårdens mästare

En intressant och viktig bit i detta arbete har varit att få uppmärksamma de trädgårdsmästare som verkat på Ryholm 1850-1950. Dessa mästare som ofta hade en gedigen och lång utbildning bakom sig innan de kunde kalla sig trädgårdsmästare och som på herrgårdarna räknades till de personer som hade lite högre status, näst efter gårdens inspektor. Under 1800-talet ansvarade trädgårdsmästarna inte endast för herrgårdens nyttodlingar utan också för prydnadsträdgården som var en viktig del i herrgårdsmiljön och som tillsammans med odling av ovanliga och svårödlade kulturer var en statussymbol för ägarfamiljen (Olausson 2014, s. 235-236).

I husförhörlängderna som undersöktes framgick att trädgårdsmästarna ibland var frikallade från militärtjänst, vilket förstärkte trädgårdsmästarens roll i samhället. Kunskapen och förmågan att få fram mat och annan växtlighet till en befolkning, som

vissertligen levde i fred men ändå upplevde krigets följder, var så pass viktig att en frisedel ibland tycks ha tilldelats dessa.

Under det sekel som har undersökts, 1850-1950, har det kommit fram uppgifter om tolv olika trädgårdsmästare. De flesta av dessa trädgårdsmästare stannade omkring två till fyra år innan de förflyttade sig, undantagen är tre trädgårdsmästare Fredrik Weigard, Johan Olof Hellström och Nils Gustav Malmqvist som stannade betydligt längre än så. Till hjälp i trädgården hade trädgårdsmästarna oftast hjälp av två till tre trädgårdsdrängar eller trädgårdselever.

Trädgårdsmästarrollen på Ryholm förändrades in på 1900-talet då prydnadsträdgården inte längre var så omfattande utan förenklades och så småningom mest bestod av gräsytor (Informant 2). Ryholms nyttoträdgård förvandlades till en handelsträdgård, något som förvisso var ganska vanligt vid andra herrgårdar också och som gjorde trädgårdsmästaren till sin egen. När detta skedde har inte gått att få fram och inte exakt årtal när handelsträdgården lades ned. Nils Gustav Malmqvist var i alla fall Ryholm trogen i många år och blev den siste verksamme trädgårdsmästare där.

3.7 Fortsatt forskning

Detta arbete har avgränsat sig till trädgården på Ryholm med fokus på trädgårdsodlingen och trädgårdsmästarna 1850 till 1950 men det finns underlag för fortsatt forskning. Något som vore intressant att titta på mer är priskuranterna med bland annat fröer av krysantemum från Ryholm och som finns på Kungliga Biblioteket men även krukväxtodlingen under 1800- och 1900-talet och vad det var som gjorde denna odling så intressant.

Med hjälp inventeringslistorna från Ryholms gårdsarkiv vore det också intressant att sätta sig in i utvecklingen av trädgårdsmästaryrket, vilka redskap som användes hur och när, men även vilken typ av gödsling som användes i trädgården; jordförbättrade Ryholm sin odlingsmark med torven från egna torvfabriken och var användes benmjölet som finns på kvitton i gårdsarkivet? Jämförelser med andra herrgårdars arbetsätt och gödsling.

Likheter och skillnader trädgårdsmässigt mellan Ryholm och andra herrgårdar i Vadsbo Härad är en annan fråga som skulle kunna vara ett underlag för fortsatt forskning.

4. Sammanfattning

Detta arbete är en kulturhistorisk undersökning av trädgården på Ryholms gods med fokus på trädgårdsodlingen och trädgårdsmästarna 1850-1950.

Ryholms gods är idag en privatägd hotell- och konferensanläggning med inriktning mot jakt och fiske och från ägarens håll finns nu ett intresse att ta sig an den yttre miljön varav detta arbete kan vara ett kunskapsunderlag inför eventuella renoveringar, restaureringar eller nyetableringar i trädgården framöver.

Ryholm bildades redan på 1500-talet av ett antal frälsegårdar och har ägts av släkter som bland annat Oxenstierna, Horn af Åminne, Lagerberg och Sture. År 1853 köper Laurentius Bergendahl herrgården och gör stora förändringar i både byggnader och trädgård och det är framför allt dessa strukturer som delvis kan anas idag på Ryholm.

Sedan tidigare finns mycket kunskap om de historiska byggnaderna, den agrara utvecklingen till en mönstergård på Ryholm, men det saknas kunskap om den historiska miljön som berör trädgården, dess odlingar och trädgårdsmästarna.

Frågeställningar:

- Vilka trädgårdskulturer odlades och förändrades sortimentet över tid?
- Förändrades odlingsarealen över tid samt var olika kulturer odlades?
- Vilka trädgårdsmästare och ägare har varit verksamma på Ryholm 1850-1950 och går det att koppla förändringar i trädgården till olika ägare?

Syftet är att berätta och synliggöra Ryholms trädgårdskulturarv i form av materiella lämningar, immateriella traditioner och hantverkskunskaper. Trädgården är en viktig del i herrgårdens helhet och i det historiska perspektivet.

Målsättningen är att få fram en förståelse och ett underlag för Ryholms trädgårdskulturarv samt vara ett bidrag till den trädgårdshistoriska forskningen i allmänhet.

Avgränsningen omfattar Ryholms gods och dess inägor med fokus på trädgårdsodlingen och de trädgårdsmästare som verkat på plats från 1850 till 1950.

För att få fram information om trädgården på Ryholm har intervjuer och samtal, arkivstudier, litteraturstudier, historiska kartor och flygfoton, platsbesök använts som metod och material.

De teoretiska referensramarna är *Historiska trädgårdar - Att bevara ett föränderligt kulturarv* av Maria Flinck (2013), *Florens-deklarationen* (ICOMOC 1982), *Naradokumentet* (ICOMOS 1994), *UNESCO's konvention om tryggnad av det immateriella kulturarvet* (2003), *Naptek – Nationellt program för lokal och traditionell kunskap relaterad till bevarande och hållbart nyttjande av biologisk mångfald, artikel 8j och 10c* (CBM 2006) samt Inger Olaussons avhandling *En blomstrandemarknad: handelsträdgårdar i Sverige 1900-1950 med fyra fallstudier i Stockholms län* (2014).

Undersökningen har delats upp i ägarförhållanden, trädgårds- och odlingsarealer, olika odlingssätt och beskrivning av de trädgårdsmästare som verkat på Ryholm under 1850-1950.

Analysen av undersökningen visar att framför allt en av ägarna har stått för den stora förändringen och utvecklingen av trädgården, nämligen familjen Bergendahl och det var då trädgården kan sägas ha haft sin storhetstid. In på 1900-talet förenklades trädgården efterhand och trädgårdsodlingen övergick till att bli en handelsträdgård.

Odlingsarealerna över en tvåhundraårsperiod har inte ändrat sig särskilt mycket. Den östra odlingsarealen har nästan hela tiden haft sin plats som fruktträdgård och senare även en bärträdgård. Den västra odlingsarealen har i stort sett använts helt till frilandsodlingar av framför allt säsong grönsaker och kryddor och där har även en bänkgård med vinkast ingått och här hade också handelsträdgården sitt säte.

Något som har odlats mycket på Ryholm verkar ha varit vindruvor, främst Frankenthaler druvan, och som prisades i utställningar i slutet av 1800-talet och som fortfarande fanns kvar i vinkasten på 1940-talet. Krukväxtodlingen verkar inte ha varit lika omfattande in på 1900-talet som den var i slutet av 1800-talet då Ryholm var kända för sina ovanliga krysantemum, men snittblommor verkar ha odlats hela tiden och använts till blomsterdekorationer och kransar, varav en del till försäljning via torg eller på herrgården.

Den produktion och försäljning av fruktträd och bärbuskar i slutet av 1800-talet verkar inte ha fortsatt när trädgården blev handelsträdgård.

Analysen av trädgårdsmästarna som var verksamma 1850-1950 visar att de flesta trädgårdsmästare endast stannade ett fåtal år, men att det fanns tre trädgårdsmästare som stannade betydligt längre än så. Till hjälp i trädgården fanns oftast 2-3 unga män i form av trädgårdsdrängar eller -elever. När trädgården övergick till handelsträdgård och om det var någon annan trädgårdsmästare än Nils Gustav Malmqvist som drev trädgården som sådan har inte gått att få fram.

5. Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Elektroniska källor

Andersson, Ingela (2004), *Historiska växthus i Södermanlands län*,
<http://www.lansstyrelsen.se/sodermanland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/byggnadsvard/bebyggelse/Pages/inventering.aspx>
Tillgänglig på internet [2016-04-01]

Idström, Christian (2009), *Florensdeklarationen*.
http://www.icomos.se/wp-content/uploads/2013/05/Florensdeklarationen_1982.pdf
Tillgänglig på internet.[2016-04-21]

Möller, Pontus (2016), *Oscar von Knorring*. Riksarkivet
<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11658>
Tillgänglig på internet [2016-05-02]

NapteK- Nationellt program för lokal och traditionell kunskap relaterad till bevarande och hållbart nyttjande av biologisk mångfald. CBM
<http://www.slu.se/sv/centrumbildningar-och-projekt/centrum-for-biologisk-mangfald-cbm/samverkan-/aktuella-projekt-och-uppdrag/naptek/>
Tillgänglig på internet [2016-05-18]

Nationalencyklopedin, protektionism.
<http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/protektionism>
Tillgänglig på internet [2016-04-26]

Ottosson, Lennart (2012). *En svensk trädgårdsnäring växer fram*. Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien
http://www.ksla.se/anh/files/2012/06/kap_02.pdf
Tillgänglig på internet [2016-03-02]

Rdr jämförelsepris
<http://www.historia.se/Jamforelsepris.htm>. Edvinsson, Rodney, och Söderberg, Johan, 2011, A Consumer Price Index for Sweden 1290-2008, Review of Income and Wealth, vol. 57 (2), sid. 270-292.
Tillgänglig på internet [2016-05-02]

The Nara document on authenticity. ICOMOS 1982
<http://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>
Tillgänglig på internet [2016-04-17]

Ulväng, Göran (2004). *Hus och gård i förändring: uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Diss. Uppsala : Univ., 2004
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-4649>
Tillgänglig på internet [2016-05-20]

Figurförteckning

- Fig. 1: *Karta över Ryholm*, Eniro
<http://kartor.eniro.se/>
Tillgänglig på internet [2016-04-18]
- Fig. 2: *Satellitbild över Ryholm*. Eniro
<http://kartor.eniro.se/>
Tillgänglig på internet [2016-04-18]
- Fig. 3: *Gårdsrundel*. Foto: P.A. Eriksén. År: 1904.
Jansons arkiv
- Fig. 4: *Slottsparken*. Foto: P.A Eriksén. År: 1880-tal.
Bild nr: A61104, Västergötlands museums bildarkiv
http://212.214.31.130:8080/CgiText-GetRecord?Table=fg_Foton&ID=49572&Formname=/fg_blankett.html&Incl=0000000028&Recnr=31
Tillgänglig på internet [2016-04-20]
- Fig. 5: *Ägoavfattning 1763, Beatebergs socken Ryholm nr 1*. Lantmäteriet
https://etjanster.lantmateriet.se/historiskakartor/s/show.html?showmap=true&archive=LMS&nbOfImages=1&sd_base=lms2&sd_ktun=4c4d535f50362d32333a32
Tillgänglig på internet [2016-04-20]
- Fig. 6: *Storskifte på inägor 1793, Beateberg socken, Ryholm nr 1*. Lantmäteriet
https://etjanster.lantmateriet.se/historiskakartor/s/show.html?showmap=true&archive=LMS&nbOfImages=3&sd_base=lms2&sd_ktun=4c4d535f50362d32333a35
Tillgänglig på internet [2016-04-10]
- Fig. 7: *Häradsekonomisk karta 1877-82, Ryholm J112-54-116*. Lantmäteriet
https://etjanster.lantmateriet.se/historiskakartor/s/show.html?showmap=true&archive=RAK&sd_base=rak2&sd_ktun=52414b5f4a3131322d35342d3136&archive=RAK
Tillgänglig på internet [2016-04-20]
- Fig. 8: *Laga skifteskarta 1911, 16-BEA-54*. Lantmäteriet
https://etjanster.lantmateriet.se/historiskakartor/s/show.html?showmap=true&archive=REG&nbOfImages=585&sd_base=lm16&sd_ktun=0001kc3k&mдат=1300110170
Tillgänglig på internet [2016-04-10]
- Fig. 9: *Flygfoto över Ryholm*. Foto: okänd. År: okänt, troligtvis 1930-tal.
Bild nr: 1473_tn5040_tb. Töreboda bildarkiv
<http://mariestad.adlibhosting.com/Details/collecttoreboda/46849>
Tillgänglig på internet [2016-05-20]
- Fig. 10: *Flygfoto över Ryholm*, Foto: AB Flygtrafik, Dals Långed, År: 1953
(Jansons arkiv)
- Fig. 11: *Flygfoto över Ryholm.*, Foto: Christer Åhlin. År: 1982
Bild nr: D30022. Västergötlands museums bildarkiv
http://212.214.31.130:8080/CgiText-GetRecord?Table=fg_Foton&ID=116768&Formname=/fg_blankett.html&Incl=00000000028&Recnr=65
Tillgänglig på internet [2016-05-20]
- Fig. 12: *Thora Thersners plansch över Ryholm*. Sven-Olof Ask, Forskningsavd. Stifts- och landsbiblioteket, Skara. E-post [2016-03-21]
- Fig. 13: *Ritning orangeribyggnad Ryholms slott*. Digitalt Museum
<http://digitaltmuseum.se/011024596828/ritning>
Tillgänglig på internet [2016-04-10]

- Fig. 14: *Orangeribyggnaden på Ryholm*, Foto: P.A Eriksén, År: 1908
Bild nr: A61110. Västergötlands museums bildarkiv
http://212.214.31.130:8080/CgiText-GetRecord?Table=fg_Foton&ID=49578&Formname=/fg_blankett.html&Incl=0000000028&Recnr=36
Tillgänglig på internet [2016-05-20]
- Fig. 15: *Baksida av poolhuset, Ryholm*. Foto: Åsa Svensson, 2016
- Fig. 16: *Inbyggda huset i muren, Ryholm*. Foto: Åsa Svensson, 2016
- Fig. 17: *Utdrag ur kassabok från Ryholms gårdsarkiv*. Foto: Åsa Svensson, 2016
- Fig. 18: *Artiklar ur Dagens Nyheter 1896-04-21 och 1897-09-29*. Kungliga Biblioteket
- Fig. 19: *Trädgårdsmästare Frans Johan Persson*. Foto och år: okänt
Bild nr: 1473_5004-115_tb. Töreboda bildarkiv
<http://mariestad.adlibhosting.com/Details/collecttoreboda/44288>
Tillgänglig på internet [2016-05-20]
- Fig. 20: *Trädgårdsmästare Gustav Malmqvist*. Foto och år: okänt
Bild nr 1473_5004-115_tb. Töreboda bildarkiv
<http://mariestad.adlibhosting.com/Details/collecttoreboda/15684>
Tillgänglig på internet [2016-05-20]

Muntliga källor

- Informant 1: Bo Wahlström – nuvarande ägare sedan 2005
- Informant 2: Ulf Jansson – tidigare ägare 1947-79
- Informant 3: M Bergendahl Einarsson – barnbarns barn till C G Bergendahl, tidigare ägare (1877-1904)
- Informant 4: R Floberg – bygghantverkare som arbetat på Ryholm i många år
- Informant 5: L Persson – tredje generationen trädgårdsmästare vid Perssons Handelsträdgård i Moholm, sonson till Frans Johan Persson som var trädgårdsmästare på Ryholm 1909-1913.
- Informant 6: Inger Olausson – handledare till detta arbete och författare till *En blomstrande marknad: handelsträdgårdar i Sverige 1900-1950 med fyra fallstudier i Stockholms län*.
- Informant 6: Karin Hallgren, hortonom och trädgårdshistoriker, Avdelningen för agrarhistoria, SLU. E-post den 25 maj 2016.

Övriga källor

Bild på försättsblad: Fotografi av målning av Ryholm från okänt årtal, troligtvis av den lokale konstnären Bengt Johan Gustaf Brandelius (1833-1884) och som antagligen är den tavla som omnämns i artikeln om Ryholm i *Ny illustrerad tidning* 5 juni 1869 av Oscar von Knorring (Ryholms arkiv, 2016).

Blentarp: *Jansons arkiv (2016)*: fotografier

Göteborg: Landsarkivet (Riksarkivet): *Ryholms gårds arkiv GLA/C0111:1* (2016):
Ryholms trädgård diverse räkenskaphandlingar: kassaböcker, Inventarieböcker

Karlstad: *Bergendahls arkiv (2016)*: släktbok, samt annat material om Laurentius och Carl Gustav August Bergendahl

Moholm: *Ryholms arkiv (2016)*: fotografier samt annat historiskt material om Ryholm

Tryckta källor

Abelin, Rudolf (1915). *Herrgårdsträdgården: en principbok om och för de större trädgårdarne på landet*. Stockholm:

Ahrland, Åsa (2006). *Den osynliga handen: trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*. [Ny, rev. utg.] Stockholm: Carlsson

Börjesson, Agneta (2015). *Sorter av köksväxter Svenska priskuranter från 1800-tal till 1930*. (Nordgen publicationsseris 2015.01)
http://www.nordgen.org/ngdoc/plants/publications/Sorter_av_koeksvaexter_komplett.pdf

Dahl, Henry (2006). *Brytningstid: Historia om och historier från Ryholm vid mitten av 1940-talet*. Töreboda: Moholms Hembygdsförening

Flinck, Maria (2013). *Historiska trädgårdar: att bevara ett föränderligt kulturarv*. Stockholm: Carlsson i samarbete med Riksantikvarieämbetet

Flinck, Maria (1994). *Tusen år i trädgården: från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Stockholm: Tiden

Hansson, Marie & Hansson, Björn (2011). *Köksträdgårdens historia*. [Ny utg.] Stockholm: Norstedts

Jacobsson, Annika (1982). *Ryholm En studie i svensk herrgårdsarkitektur*. Bebyggelseantikvarisk avdelning, Göteborgs Universitet. Mariestad

Lange, Ulrich (2010). *Ryholm som experiment- och mönstergård - en 200-årig historia om modernitet*. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*. 2009/2010, s. 185-196

Lindhal, Göran (1982). *PM ang byggnadsminnesförklaring av Ryholms herrgård i Skaraborgs län*. Skara: Västergötlands Museum, Ryholms arkivet

Ny illustrerad tidning. (1865-1900). Stockholm: Ny illustrerad tidning

Olausson, Inger (2014). *En blomstrande marknad: handelsträdgårdar i Sverige 1900-1950 med fyra fallstudier i Stockholms län*. Diss. Uppsala : Sveriges lantbruksuniversitet, 2014

Tandre, Anna (2008). *Grönsö park och trädgård 1820-1925: tre familjemedlemmars odling, upplevelser och dokumentation i förhållande till dagens anläggning. D. 1*. Diss. (vol. 1-2) Uppsala : Sveriges lantbruksuniversitet, 2008

Tandre, Anna (2010). *1800-talets prydnadsväxter: exemplet Grönsö*. Uppsala: SLU Publikationsservice, Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)

Thersner, Ulrik (1817-1867). *Fordna och närvarande Sverige = La Suède ancienne et moderne*. Stockholm: M. G. Anckarsvärd

Wilke, Åsa (2006). *Villaträdgårdens historia: ett 150-årigt perspektiv*. Stockholm: Prisma

Zettervall, Helgo (1981). *"Något om mig sjelf": självbiografiska anteckningar*. Stockholm: Kungl. bibl.